

Номнун тургузукчу-автору
Ооржак Анна Кыдат-
ооловна – “Россия Федера-
циязының ниити өөредил-
гезининг хүндүлүг ажылдак-
чызы”, ”Улус өөредил-
гезининг хоочуну”, “Тыва
Республиканың өөредилге-
зининг алдарлыг ажылдак-
чызы” деп бедик аттарның
эдилекчизи.

ISBN 978-5-6052183-0-2

9 785605 218302 >

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ УНИВЕРСИТЕДИ

ӨГБЕЛЕРИВИСКЕ ЙӨРЭЭЛ ХОВАЛЫГ АЙМАКТЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН

Кызыл – 2024

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ УНИВЕРСИТЕДИ

ӨГБЕЛЕРИВИСКЕ ЙӨРЭЭЛ
Ховалыг аймактың төөгүзүнден

Кызыл – 2024

УДК 392.3
ББК 63.521 (=62)

Тываның күрүне университетинин эртем-техниктиг совединин шиитпири-биле парлалгаже үнүп турар.

Печатается по решению Научно-технического совета Тувинского государственного университета.

Данное издание подготовлено к изданию в рамках научного проекта «Комплексные этногенетические, лингвоантропологические исследования родовых групп Тувы: универсальность, локальность, трансграничье» при финансовой поддержке РФФ (грант № 22-18-20113).

Рецензент: төөгү эртемнеринин доктору, доцент Е.В. Айыжы

Рецензент: доктор исторических наук, доцент Е.В. Айыжы

Ооржак, А.К. **ӨГБЕЛЕРИВИСКЕ ЙӨРЭЭЛ. Ховалыг аймактын төөгүзүндөн** / Редактору Л.С. Кара-оол. – Кызыл: «ПрофЛидер», 2024. – 110 ар.

Ооржак, А.К. **БЛАГОСЛОВЕНИЕ ПРЕДКАМ. Из истории рода ховалыг** / Редактору Л.С. Кара-оол. – Кызыл: изд-во «ПрофЛидер», 2024. – 110 с.

Ук номда ховалыг аймактын төлээлеринин ада-өгбелери база оларның төөгүзү, черчуртунун дугайында сактыышкыннарын чыып киирген.

В книге собраны воспоминания представителей из рода ховалыг о предках и об их истории и родовых местах проживания.

Научно-популярное издание адресовано учащимся, студентам, учителям и всем тем, кто интересуется жизнью тувинцев из рода ховалыг.

На обложке: Озеро Сүт-Хөл, фотография А.Б. Ооржак

В книге использованы фотографии из личного архива семей из рода ховалыг.

ISBN 978-5-6052183-0-2

© ТувГУ, 2024

© Ооржак А.К., 2024

© Издательство «ПрофЛидер», 2024

ТӨӨГҮНҮҢ АРЫННАРЫ

*Ыяш черден үнген дазылы-биле быжсыг,
Кижиге өгбө салгаан төрөли-биле бай.*

А. Ооржак

Өгбелерининг ук ызыгуурунун дугайында төөгүнү салгалдарга арттырып каарын улуг угбаларывыс күзеп чорза-даа, кылып четтикпээнин хараадап, бүтпээн бодалдарын боттандыра деп шиитпирледивис. Биске база бир улуг идиг берген чүүл – 2023 чылдың ноябрь 22-де Президент Владимир Владимирович Путинниң Чарлыы-биле 2024 чылды Россия Федерациясында Өг-бүлө чылы кылдыр чарлаттынганы. Ону барымдаалааш, Өг-бүлениң Бүгү-российжи форумунга В. В. Путинниң чугаазының кол утка-хөөнүн кириерин чугулалап киридим.

В. В. Путин: «... Өг-бүлениң ужур-утказы – уруг-дарыгның төрүттүнери, төрөл-аймакты уламчылаары, ооң түңнелинде хөй төөгүлүг чылдар тургузунда бистиң чонувустуң өзүп-көвүдээри.

... Өг-бүлениң төөгүзүңгө сонургал улгадып турарыңа өөрүп турар мен. Улуг кижилер төөгүнү өөренип, билдинмес арыннарны катап тургузуп, өгбелерининг салым-чолунун дугайында боттарының салгалдарыңа чугаалап берип турар. Ол бүгү өг-бүлениң быжсыг болуруңа, өг-бүлөдө чаңчылчаан ёзу-дүрүмнү, чурум-сагылганы быжсыглаарыңа, мөзү-шынары бедик чурттаарыңа дөгүм дээрзи билдингир, ада-ие ажы-төлүн шын амыдырап чурттаарыңа белеткээр.

... Өг-бүлө салгалдарга хөй-ле бөдүүн, ынчалза-даа дыка чугула шынны билип алырыңа дузалаар. Чугула шын-ада кижиниң чагыг-сөзүңдө, ие кижиниң ынакшылыңда, угбашкылар, акышкылар аразында хайгааражып, камгалажырыңда, уругларга чажыңдан тура, өг-бүлениң быжсыг болурунунг үнелиңге кижизидип кааныңда...».

Ховалыг Чүлдүм оглу Оссурнуң (Оскур) 4-кү салгалдарының дилээ, күзели-биле бо төөгүлүг сактыышкын номун чыып бижири сорулга ынчалдыр салдырган.

Шынап-ла, өг-бүлө – эгениң эгези, амыдырал-чуртталганың эң дээди үнелерининг бирээзи. Өггө төл бодараар, а төлден төөгү эгелээр. Өг-бүлени долгандыр төрөл аймак хүрээлеп турар. Төнмес төөгүнү төрөл аймак тургузар «Ыяш – дазылдыг, кижиге – төрөлдиг» дээр-ле шын.

Бурун тывалар ужурашкан кижизиниң адын айтырбас, адазының адын, төрөл аймаан сураар чорааны хоозун чаңчыл эвес, кандыг ук төөгүлүг, кайы төрөл аймак уктуг ирги дээрзин дораан билип алыр арга бооп турган болгай.

«Уктуг идик чылыын салбас, ук ызыгуур төөгүзүн кагбас». Бистиң улуг өгбелеривис кымнарыл дээрзин сураглап, ада-иевистен дыңнаан төөгүвүске даянып, төрөл дазылывыс дилеп, шинчилеп, келир үеге оларның изин, дөзүн арттырып каар дээш, кыстывыс.

Тыва Республиканың Күрүнениң шыгжамырында кадагалаттынган төөгү-барымдаалыг саавыр-бижиктерниң ушта бижилгезин кылдырып алдывыс. Ол төөгүлүг саавырга даянып, ооң ачызында ада-өгбелеривис дугайында, оларның эрткен оруун билип ап, ажил-амыдыралы-биле таныжар, келир салгалдарывыска арттыраар аас-кежиктиг болдуvus. Тыва Республиканың төпчүткен архив шыгжамырының ажилдакчыларыңа четтиргенивисти сеткиливис ханызыңдан илереттивис.

«Төөгү билбеске төөрээр, төрөл билбеске түрээр» дээн тыва чонувустуң мерген сөстери чиге сөглээн болгай. Бис Ховалыг Чүлдүм оглу Оссурнуң дөрткү салгалдары болганывыста, бо төөгүнү келир чаш салгалдарывыска арттыраар сорулганы салган ужуруvus ол. Чүгө дээрге ажы-төлүvus алызында барып бистиң эгелеп каанывыс амыдырал

ыяжының дазылын иритпейн, улам быжыглап, чаа будуктарын немеп, чаартып чурттаар болзун дээн күзеливис-тир.

«Демнигде күштүг» дээр, ханы чаңгыс ажы-төлүвүстүң аразында харылзаазы улам быжыгып, Ховалыг Оссур (Оскур) чаңгының үре-салгалы үзүлбезин деп чалбарып, өгбелериниң соон салгаан ажы-төлүнгө улаштыр дамчыдып чоруурун күзевишаан, төөгүп берээли.

I-ги өзөк салгал – Ховалыг Чүлдүм чаңгы	
№	II-ги салгал – ажы-төлү
1.	Ховалыг Даваа-Хелиң Чүлдүмович
2.	Ховалыг Оскур Чүлдүмович
3.	Ховалыг Хандываа Чүлдүмовна
4.	Ховалыг Долзат Чүлдүмовна

II-ГИ САЛГАЛ – ХОВАЛЫГ ЧҮЛДҮМ ОГЛУ ОССУР (ОСКУР)

Ховалыг Чүлдүм оглу Оссур (Оскур) деп кымыл?

Ол сонуургак, чүткүлдүг, быжыг туруштуг, мерген угаанныг болганындан арбан даргалап, суму баштап, чагырыкчылап, чонун чаартылгалыг эки орукче углап чораан бурунгаар көрүштүг ада. Кызымак, кезээзи-биле хову черге хонак-тараазын тарып, ажаап ап, мал-маганын: аскыр өөрү чылгызын алаак-шынаа долдур, хой, өшкүзүн хову тарай мандыдып, инек, сарлыын өстүрүп, хөй ажы-төлүн азырап, кижилер кылып, бут кырынга тургузуп алып дээш, кызып чораан өгбө.

Оссурнуң (Оскур) адазы Чүлдүм өгбевис чаңгы дужаалдыг, бай ызыгуурлуг, дүжүмет кижичораан болгаш, эрги шагда арбан даргазы чораан. Олар Бора-Тайга суурнуң Ак ооруунуң бажынга чурттап чорааннар. Харааданчыг чүүл Чүлдүм-Чаңгы дүжүмет өгбевистиң өөнүң ишти өгбө кырган-ававыстың ады билдинмес. Оссурдан улуг хазы Даваа-Хелиң, оон Хандываа, оон бичези Долзат. Өске ажы-төлүнүң дугайында медээ чок, бижиттинмээн, билир улуг назылыг кижилер артпаан.

Бистиң кырган-ачавыс Ховалыг Чүлдүм оглу Оссур-Чаңгы 1887 чылда Тыва Арат Республиканың Чөөн-Хемчик кожуунунуң Бора-Тайга сумузунуң Хөлчүктүггө төрүттүнгөн. Ховалыг Чүлдүм оглу Оссурнуң кадайы, бистиң кырган-ававыс, Ховалыг (Куулар) Дүү-Дарый Амчаевна 1888 чылда төрүттүнгөн. Ол бодундан биче Киштеек дээр оол, Дыйтам деп кыс дунмаларлыг чораан. Кырган-ававысты Дөңгүр-Баштыг, чамдык улус Дөңгүр-Кадай-даа деп хүндүлөп шолалаар. Ол тудугжу, эм-дом холдуг. Ону аныяандан божуп, чиигээр кижилиг улус олуртпас, аалынче чалап аппаар. Ол арыг-силиг, харыы-салгалыг болгаш божуур иени чиик божудуп, төрүттүнгөн чашты хүлээп ап, хинин кезип баглаар, чашты чуп, хумагалыг чылыктыр ораар. Ол хөй-ле иелерниң караан чырыткан, хөй-ле хинин кескен чаштарының буянның хин иези. Чонунга хүндүткелдиг кырган-ававыстың буяны биске доктаап, эмнээр-домнаар салым-чаяанныг салгакчылары хөй, ам-даа арбыдазын!

Кырган-ачавыс Ховалыг Чүлдүм оглу Оссур-Чаңгы 54 харлыг, 8 ажы-төлдүг турда, нам-партия кезигүнү кижичораан Тыва Арат Республиканың революстуг нам чазаанга удур контрреволюстчу бөлүктерге катчып, үймээн үндүрер деп турган деп буруудаттыргаш, нам

кежигүнүндөн дүжүрткөш, эт-хөрөңгизин хавыртып, эрге-шөлээзин казыттырып, шиит-келге онаашкаш, бажыңнаткан дугайында архив документиери херечилеп турар.

ТАР-ның Иштики херектер яамызының үзүп шиидер коллегиязының 1941 чылдың 8 айның 8-тиң хүнүндө болган 4 дугаар херек шиидер хуралының доктаалында мынча деп бижээн:

«Дыңнааны: 19 дугаарлыг байысаалга херээнде ТАР-эрүү дүрүмүнүң 13, 15 чүүлдери-биле буруудадып турар Ховалыг Чүлдүм оглу Оссур чаңгы 1887 чылда төрөөн, 54 харлыг, тыва омактыг, кулак аңгыдан төрөөн, боду кулак болгаи чаңгы чораан, өөнүң ишти 7,96 баш малдыг. 1923 чылда намга киргеш, 1929 чылда дүжүмет дээш үндүр сывырткан, мурнунда шииттирип чорбаан.

Буруудадыр херээ болза: 1938 чылдан эгелээш, ТАР-ның революстуг нам, чазаанга удур күр бөлүкке кирип, хоралыг чоруктарны белеткежип, каш удаа күр бөлүк хуралынга олуржуп, ылаңгыя 1938 чылда үймээн-самыын үндүрер деп белеткенип турган болгаи үлегерлиг станзының сигеннери, бажыңнары, улуг складтарын, майгынар, бажыңнар өрттедир деп турган болгаи орук-көвүрүг үрээр деп турган.

Доктаатканы: мурнунда олурган хонуун кириштиргеш, 8 чылда шөлээзин казып бажыңнаар болгаи хөрөңгизин хавырар.

1941 чылдың IV айның 27-ниң хүнүндө бажыңнаан».

Кажан өөнүң ээзи туттуруп, шииттирип чоруй баарга, кырган-ававыс «контр кадайы» атка кирип эгелээш, бурун тыва ёзу сагып, «чурт солуп» көшкен. Биеэде бир эвес чурттап турган черинге амыдырал чогувайн, аарыг-аржык, хай-халап аалды таварза, сагыыр ёзу-чурумну эдерер турган. Чон караандан дезип, «өдек чайлап» деп тыва чаңчыл-чурумну эдерип, сагып, ол эрги чурттан ыраан. Ынчангаш Бора-Тайганың Ак ооруундан Суг-Аксының Хемчик кыдыынче көжүп бадып келген. Ооң оолдары турза, узун, тутса, мөге, бедик-бедик дурт-сынның мөгелер, а кыстары чойган дег хөнү сынның, чоон кара чаштарлыг, узун-узун шилгедек угбашкылар. Оларның аныяк чалыы үези Хемчик хемнин эринге, ооң ынды-берти алаактарга эрткен.

Өөнүң ишти шииттирип чоруй баарга, хөөкүй ие хөй ажы-төлүн эктинден элетпейн, аксындан аштатпайн, өстүр азырап, уругларының адазын четтикпейн манап чорааш, 1969 чылдың бир айда, кыштың чыккылама соогунда, шуваганчы назын четкеш, бурганнап, өске оранче аъттанган. Оларның оглу, кызы авазынга дузалажып, ажыл-агыйдан салдынмайн, арбын көвей ажы-төлдү өстүргеннер. Кожуунунуң колхоз, совхоз тудуг-суурунга улуг үлүг-хуузун кириштирип, төрөөн чериниң хоорай, суурларында оларның тутпаан тудуу ховар. Алышкылар: Мөңге-Назын, Боодал, Хомустаар, улуг акызының улуг оглу – Ховалыг Хүлер-оол ажылчын кежээ, сорукутуу-биле, чонда ады алгып, солун-сеткүүлге-даа мактадып чорааннар. Ховалыгларның оглу-кызы – төрөл-чонунуң хүндүт-келин бүзүрелдиг чаалап алган буянның ада-иелер, өгбелер. Олар бистиң ажы-төлүвүстүң кырган-ава, кырган-ачалары ол.

Чогаалчы Маадыр-оол Ховалыгның “Чоргааралым херелдери” деп номунда Сүүр-Бажың деп эгеде Оскур-Чаңгының оолдарының дугайында, шынап-ла, ёзулуг күш-ажыл кижилери деп бижээн:

«Тудугжу ашактарны чоңулап чорааш көөрге, точило дээр хол-биле долгаар дээрбек дашка балдыларын чидиткеш, чудук кырынга олуруп алгаи, чаныызын чараазы-биле дүкпүрүп-дүкпүрүп алгаи, балды бизи хүнге херелденип турар кылдыр чаныырлар. Ол чидиг балды чоогунче кижиде-даа чоокиулатпас, ону кымга-даа тудуспастар болгаи. Шак ындыг хүн херелденген балдылары-биле суурувустуң хөй тудугларын бызаңчылар: Ховалыг Мөңге-Назын деп бир караа багай-даа болза, бодунуң улуг шыыраа-биле суурда эннежир кижиде чок мөге эр – Ховалыг Боодал деп делгем хөрөктүг эр, Шыкта Өлзеймааның ачазы

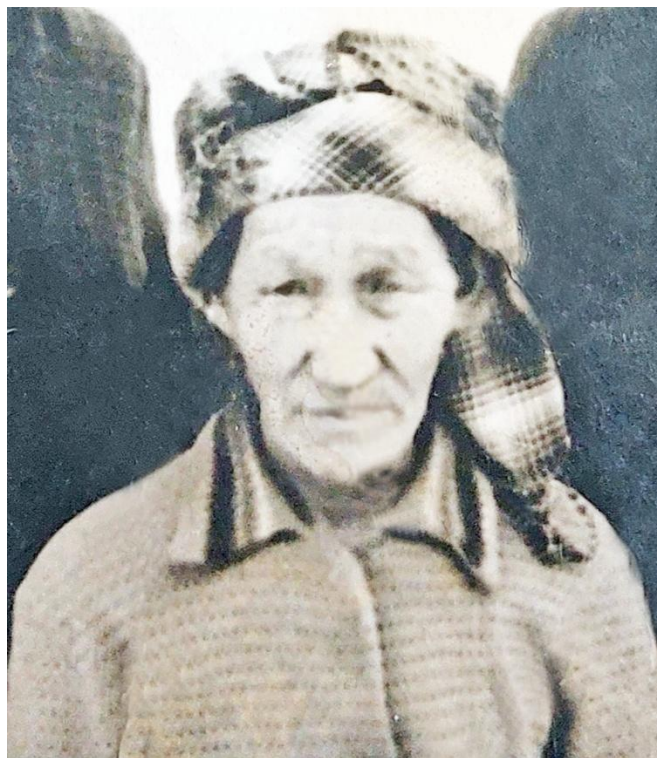
Монгуш Маипак-оол, Дружбада чурттап турар Ховалыг Аскак-Деге, Шыкта Ховалыг Сүүр-оол, Ооржак Кудай-оол суглар туттулар ийин. Тудугжуларны дүһште азы кезжээ көөргө, бир-бир узун токпактарже балдызын киир шаап алган, ону эгиннепкен чанып турарлар. Бызаңчы кижиниң кылган ажылы та чеже кижини назынын ажып турар чүве, бир каттап кайгап бодадым».

Чогаалчының бодалдарына катчып, «Эки кылган ажыл – элечитпес алдар» дээн үлегер домакта дег, Оссур чаңгының ажы-төлү ажыл-амыдыралын кажан-даа холдан салбаан, тудуп каан бажыңнары төөгүнүн тураскаалдары болуп арткан, шынап-ла, ёзулук күш-ажыл кижилери дээни-ле шын дээрзин түңнөп каайн.

«БЫЯШ – ДАЗЫЛДЫГ, КИЖИ – ТӨРӨЛДИГ»

Оссур биле Дүү-Дарый олар хөй ажы-төлдү чырык черге бодаратканнар. Оссур чаңгының уругларының улуундан хеймеринге чедир даңзызы бо:

1. Ховалыг Самдан Оскурович (1907 ч.)
2. Ховалыг Мөнгө-Назын Оскурович (1916 ч.)
3. Ховалыг Чадаңмаа Оскуровна (1917ч.)
4. Ховалыг Чыпсыңмаа Оскуровна (1920 ч.)
5. Ховалыг Алдын-кыс Оскуровна (1924 ч.)
6. Ховалыг Боодал Оскурович (1932 ч.)
7. Ховалыг Аякай Оскуровна (1934 ч.)
8. Ховалыг Хомустаар Оскурович (1938 ч.)

Ховалыг (Куулар) Дүү-Дарый Амчаевна 1889 чылда төрүттүнгөн.
Ачазы Куулар Амчаа Чыкпакович, авазы Куулар Коңзурук Озуковна (шолазы Тос-Салаа хам).

Солагай талазындан Ондар Дандар Чымбаевич, өөнүң ишти Ондар (Ховалыг) Долзат Чүлдүмовна, уйнуу Андрей, Куулар Киштеек Амчаевич, Ховалыг (Куулар) Дүү-Дарый Амчаевна, Куулар Допаш Кандановна, уйнуу Руслана.
Чурукту 1963 чылда Ондар Дартан-оол Дандарович тырттырган.

Тыва чоннуң чоргааралы, чылыг чаглаа, докулчак өргээзинге
хөй ажы-төлүн Өшкүлүглер өстүрген.
Оларның аныяандан эдилээни, боттары-биле деңге кыраан өө эргим, үнелиг.

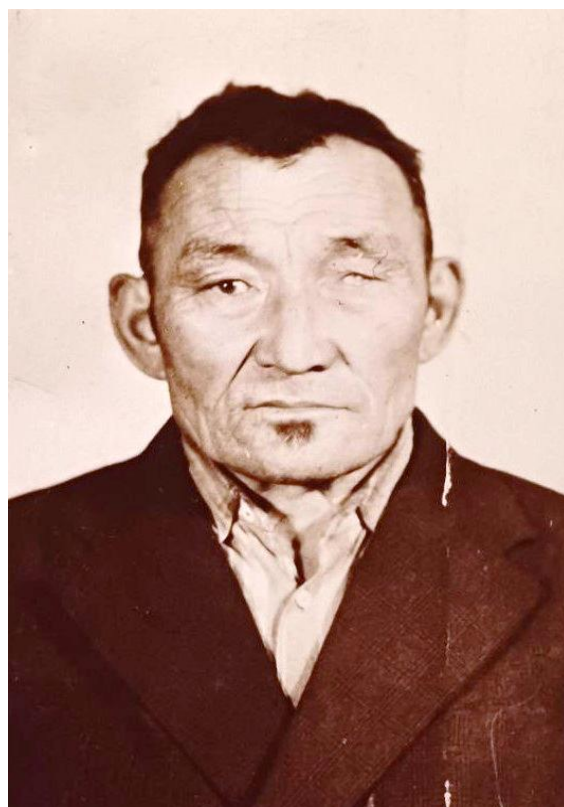

Чурукту 1960 чылда Суг-Аксы суурнуң Шык кудумчузунга тырттырган.

Ховалыг Самдан Оскурович (1907 ч.)

Ховалыг Мөнге-Назын Оскурович (1916 ч.)

Ховалыг Чадаңмаа Оскуровна (1917 ч.)

Ховалыг Чыпсыңмаа Оскуровна (1920 ч.)

Ховалыг Алдын-кыс Оскуровна (1924 ч.)

Ховалыг Боодал Оскурович (1932 ч.)

Ховалыг Аякай Оскуровна (1934 ч.)

Ховалыг Хомустаар Оскурович (1938 ч.)

Архив документиленден ушта бижилге

Государственное бюджетное учреждение
«НАЦИОНАЛЬНЫЙ АРХИВ
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА»
(ГБУ НА РТ)

Кенден Аджару Алдын-ооловичу

ул. Калинина, д. 2/2, г. Кызыл,
667003

ул. Кечил-оола, д.91, г. Кызыл,
Республика Тыва, 667010
тел./факс 8(39422) 5-63-15; тел 5-64-39;
e-mail: gosarhivrt@mail.ru; http://www.gosarhivrt.ru

24.11.2022 № 650
на № _____ от _____

АРХИВНАЯ ВЫПИСКА

Национальный архив Республики Тыва в ответ на Ваш запрос сообщает, что в документах архивного фонда «Архивные следственные дела Управления Федеральной службы безопасности Российской Федерации по Республике Тыва г. Кызыл» имеются следующие документы:

Ховалыг Чулдум оглу Оссур-чангы, 54 харлыг, Хөлчүктүгге төрөөн, тыва омактыг, ТАР ЧХК-нун, Бора-Тайга сумузу, № 5 арбанның хамаатызы, адазы Чулдум эрги шагда арбан даргазы чораан болгаш шыдалдыг Кара бай, Кара бай аңгылыг Чангы дужаалдыг дүжүмет чораан, кандыг-даа сургуул чок, бижик билбес, өглүг, кадайлыг, өг ишти 7 амы кижилиг. Чангы дужаалдыг дүжүмет чораан. Шимчээр. шимчевес хөренги хокшулу: хой 44 баыш, өшкү 37 баыш, инек 2 баыш, салык 5 баыш, чылгы 8 баыш шупту 96 баыш малдыг, өг 1. 1923-29 чылда нам кежигүүнү тургаш дүжүмет чораан дээш шылгалдадан үндүр сывырткан. Көдээ мал-тараа ажылдыг. 1925 чылдан 29 чылга чедир Хөлчүктүг сумузунун даргазы турган. Эргезин казыдып тускай дадывырга онаажып турган.

Основание: ф.734, оп.1, д.269 лл.38, 38 об.

Бодун үжениниң протоколу
1941 ч. 4 а. 28 х.

ТАР иштиikki херек яаамызынын Чөөн-Хемчик кожуунда төлээзи Чөөн-Хемчик кожунунун Бора-Тайга сумузунун № 5 арбан Ак-өөрү чурттуг Ховалыг Чулдум оглу Оссур дээрин үжээш, хавырган чүүлдери болза:

1. Эрги багай пөс кур	1
2. Баг чүгүр	1

Основание: ф.734, оп.1, д.269 л.7.

Үжеп чиндиириниң протоколу
1941 ч. 4 а. 27 х.

ТАР иштиikki херек яаамызынын 1941 ч. 4 а. 27 х. үнген 49 дугаарлыг ордерин барымдалааш Чөөн-Хемчик кожуунда төлээзи Чөөн-Хемчик кожунунун Бора-Тайга сумузунун 5 дугаар арбанның Ак-ооруу чурттуг Ховалыг Чулдум оглу Оссур-чангы дээриниң өг оранын үжеп чиндээш хавырган чүүлдери болза:

1. Аът	2	001013

судебной коллегии МВД Тувинской Народной Республики от 7 августа 1941 года, которым –

...2. Ховалыг Оссур-Чангы Чульдумович 1887 года рождения, уроженец с. Бора-Тайга Дзун-Хемчикского района. Тувинской АССР, тувинец, был членом ТНРП, из партии исключен по политическим мотивам, неграмотный, ранее не судим, женат, к моменту ареста занимался своим единоличным хозяйством, умер в местах лишения свободы, были осуждены по ст.ст. 13, 15 УЗ ТНР на 8 лет лишения свободы каждый.

Заслушав докладчика Президиум Верховного суда Тувинской АССР –

УСТАНОВИЛ:

... и Ховалыг О.Ч. в 1941 году были признаны виновными в том, что они являлись членами контрреволюционной группы, существовавшей в сумонах Бора-Тайга и Хольчуктуг быв. Сут-Хольского хошуна ТНР. Эта контрреволюционная группа якобы ставила своей целью свергнуть революционную партию и правительство ТНР, пыталась проводить вредительскую работу.

...обвинение Ховалыг Оссур-Чанчи в том, что они являлись членами контрреволюционной группы, существовавшей в 1938-1941 годах на территории быв. Сут-Хольского хошуна ТНР, не соответствует действительности.

Исходя из изложенного и руководствуясь ст.378 УПК РСФСР Президиум Верховного суда Тувинской АССР –

ПОСТАНОВИЛ:

Постановление Судебной коллегии МВД Тувинской Народной Республики от 8 августа 1941 года, по которому осуждены Ховалыг Оссур-Чанчы Чульдумович по ст.ст. 13 и 15 УЗ ТНР отменить и дело в отношении их прекратить производством за отсутствием события преступления.

Председательствующий Президиума Верховного суда Тувинской АССР.

Основание: ф.734, оп.1, д.269 лл.100-102.

ПРОТОКОЛ № 3

заседания комиссии по рассмотрению заявлений, реабилитированных граждан

г. Кызыл

июля 1968 г.

Председатель комиссии Будегечиев Б.К. – зам. министра финансов Тувинской АССР.

Члены комиссии: Борбак-оол А.С. – зам. председателя КГБ при Совете Министров Тувинской АССР, Сат В.Ш. – министр торговли Тувинской АССР.

Повестка дня:

Рассмотрение заявления гр-ки Ховалыг Дуу-Дарый Амчаевне, ее муж Ховалыг Оссур Чульдумович реабилитирован согласно постановления Президиума Верховного суда Тувинской АССР от 29 мая 1967 г.

СЛУШАЛИ: заявление гражданки Ховалыг Дуу-Дарый Амчаевны о выплате конфискованного имущества ее мужа Ховалыг Оссур Чульдумовича.

ПОСТАНОВИЛИ: в соответствии с указаниями Министерства финансов СССР за № 21-1641-3с от 15 ноября 1962 г. и КГБ при Совете Министров СССР за № 10у от 15 ноября 1962 года и на основании заключения КГБ при Совет Министров СССР от 23 апреля 1968 г., комиссия считает выплатить за конфискованный скот по нормам единоличных хозяйств Дзун-Хемчикского района –

«КИЖИ ЧУРТУНГА ЫНАК, КУШ УЯЗЫНГА ЫНАК»

Бора-Тайгадан көшкөш, Хемчик хемниң кыдыынга Арыг-Бажынга авашкылар ажыл-амыдыралын уламчылап, чурттай бергеннер дээнимни сактып тур боор силер, эргим номчукчу. «Кижиг – чурттуг, куш – уялыг» дээр. Өгбелеривис амыдырап чурттап чораан черлери – терең Хемчик хемниң кыдыы, ооң оң, солагай талазында алаактар, Алдыы, Ортаа, Үстүү ховулар, Ыяш-Шашкан...

Хылдыг-Үзүк арт кырынга үнүп кээрге-ле, Хемчиктин делгемнери, кожууннун чоок-кавы суурлары, ыдык Кызыл-Тайгавыс көстүп келир. Сүт-Хөл кожуун колдуу бо-ла болгай.

Бо кайгамчык чараш төөгүлүг, өгбелеривис ээлеп чурттап чораан оранда оларның кыштаг, хонаштарының ам чүгле соргаа арткан. Өгбелерим бурун чуртун алгап-мактаан ыры, шүлүк чүнү чок дээр, тоолдарда болчатылыг Бора-Тейи, Сүмбер-Уула, Кызыл-Тайганы дыңнап оргаш, сагышка бир-ле улуг, өндүр, дээрде шаштыккан даглар карактарга чуруттунуп, мурнумга бо көжүп келир!

Катаптанмас Тыва черим чараш даштыг:
Калбаа-даа бар, борбаа-даа бар, улуг, биче.
Хаялары сарыг, кызыл, бора-даа боор,
Кандыг даштар бисте чок дээр, кайгамчык-ла!

Дажыг хемнер уну дургаар даштар-ла даш,
Даглар база хая-даштан бүткен болгай.
Талыгыр шаг-үе-дүптен дагларывыс
Даңгаар эртен алдын хүннү уткуп турар. (А. Ооржак)

Бичиимден-не кырган-авамның ырызының ужу-кыдыын сактыр мен, ол үргүлчү-ле:

Эртен эрте туруп тейлээр,
Эртинелиг Кызыл-Тайгам.
Даңгаар эртен туруп тейлээр,
Дагылгалыг Кызыл-Тайгам – деп-ле ырлагылаар кижиг.

Өзүп келгеш, ам-на өгбелерим чурту кайгамчык чараш, ыдык Кызыл-Тайганың баарында турарын биле берген мен. Ак-Хемни кешкеш, Кызыл-Тайганың чаттыла берген чыдар эдээн эрткеш-ле, кайгамчык чараш, кызыл-кызыл хаяларлыг дагны өрү базыптар сен. Тоолзуг, ырда кирген дагылгалыг ыдык Кызыл-Тайгаң бо-ла болгай! Ооң кырынче үне бээрге, чоок-кавының суурлары, хемнер, харын-даа Барыын-Хемчик кожууннун алдарлыг даг-дүгүнүн үүжези – Ак-Довурак хоорай чайынналып көстүп турар.

Аткаар көөргө, ак-көк хөл аякта дег манап чыдар. Шаажанда кудуп каан дег, бо хөлдүн ады Сүт-Хөл. Кайгамчык кылаң арыг суглуг, айыраң каас чечек шыпкан ажыктарының эдектеринде аржаан дег, сыстып баткан кара сугларлыг, чечек, мөөгү, катчимис, тооруу холду сунарга-ла, туттунуп кээр, кужуруң хандыр оранның байлаан четтирер сен. Шын-на карактарга чуруттунуп артып каар тоол-тывызык оран. Шаанда Сүт-Хөл тоолда дег, шалбаа-даа чыткан чыгыы. Чүгө дээрге тыва улустун тоолдарын ыдып эгелээрде, «Шыяан ам, Сүт-Хөл шалбаа чыдар шагда, Сүмбер-Уула тей турар шагда, тевениң чолдак кудуруу черге дөжөлип, тениң мыйызы дээрде шаштыгып турар шагда...» дээни анаа эвес. Ол дугайында тоолчургу чугааларны салгалдан салгалче дыңнап өскөн бис.

1. Сүт-Хөлдүн көк бугазының шын барын мынчаар дыңнаан мен.

Дээр чүдөрөп, хадып чаыстап эгелээрге, хөл эриин ажыр чалгып, чагырга чок хайнып эгелээр. Ол өйде хөлдүн көк бугазы бустап, хөл ортузундан көстүп үнүп кээрин улус көргөн. Шаанда хөл кыдыынга Сарыглар Адакаан деп кончуг бай кижичурттап чораан

дээр. Бир-ле катап борагнап чатап турда, хөл хөлзеп, көк бугазы бустап үнүп келгеш, бай Адакаанның бирээ инээн эдерип каан. Оон ол инек кончуг-даа шыырак эр ала бызаа төрээн дээр. Шыырак, чараш боорга, өстүргеш, буга салып алганнар. Кедергей-даа улуг, шыырак боорга чүэк чүдүрүп, ажылчын буга кылдыр чаңчыктырып алганнар. Шаанда тайга-каскакка көжер-дүжери берге, ала буганы үргүлчү чон ачылаар, аңчылар бурундуктап, хөндүргелеп, кудургалап алгаш, шуглак-дөжөөн, ижер-чиирин чүдүрүп алгаш, Хан-Дээр, Сонгу тайгаже аңнап чоруптар турган. Бир-ле катап аңчыларга оран-тайгазының олча-омаа элбеп, чеди улуг сыынны ужурганнар. Ам канчаар оран кежиин октаар эвес, ала бугага чүдүрүпкеннер. Ол серт-даа чок, тоовас, чүм харны суг дег сүзүп чоруур болганын чон кайгаан.

2. Шаандан Сүт-Хөл тоолчургу оран. Бир-ле Сүт-Хөл эриин ажыр чалгып, калчааран дег көвүктелип хөөрээш, чоогунга чораан эзер-чүгенниг аътты хөлчө дүлдүндүр дүжүр шаап апарган чүве дээн. Үр-даа үе эртпээнде, ол аъттың сеги Биче-Хөлчүктен көстүп келген дээр. Ону Биче-Хөлчүкчө канчап үндүр чалгыпканын кым-даа билбес, бойдустун бир чажыды бооп төөгүдө арткан.

3. Хөл баарда, Хөлчүктүг деп чурумалдыг черни эртер орук база бар. Ында Чоон-Дыт деп черде кайгамчык чоон дыт үнүп турар. Шын, ол черде улуг дыт ам-даа чоргаар өспүшаан. Ол дытка ала буга өгенирге, дыттың кургаг будуктары сыйлып, дүжүп бадып турган чүве дээр.

Оон ыңай бора-бора хаяларлыг, хөрээн көдүрүп алган дег, бедик, улуг дагны Бора-Тайга дээр. Суурну ооң ады-биле адаан. Бора-Тайга суурунун турар чери аажок солун, сактырга-ла, ийи талазындан даглар кадагалап, карактаан дег, хүрээлеп алган турар. Кырганнарывыс амыдырап, чурттап чораан чери Ак ооруунда Ак деп хем бар. Ол хем суурнуң ийи талазын куду баткаш, оң талакы адыры Ак-Даш суурнуң чанында Соскаал дааның адаа талазы-биле Хемчик хемче киир аккан, а солагай талазы ыдыктыг Кызыл-Тайгавыстың эдээн куду akkaш, Хемчик хемге каттышкаш, Улуг-Хемче киргеш, күжүн каткан.

Ийе, чуртувустун бо онзагай черлериниң аттары чүс-чүс чылдарда чоннуң төөгүзү болуп артып калган, мөңгөдө артар-даа.

Мен Тывамның хензиг булуңу өгбелерим өдек-хонажы, бай-байлак ораны Сүт-Хөлдүң Хемчик хеминиң, Хемчик алаагының дугайында билир шаам-биле бижижседим.

Сүт-Хөл улузу «Хемчиим турда, хертеш-ле мен, хевээм турда, тодуг-ла мен» деп ырлажырын дыңнаан мен. Чылан эртпес шыргай арыглыг: чыжыргана, долаана, чодураа, ыт-кады, эм ойттар, ак талдар, бора талдар, кодан-хаагы, аза коргар кызыл хараганы дээш, черден судалданып, шурап үнүп чыдар суглар баштары кара суглар дээш, чүнү-даа моон көрүп болур.

Шаанда бо чоок кавыга тараадан далган тыртар суг дээрбези, ырак-чоок суурларның чонун чиг далган-биле хандырып турган. Аңаа орус, тыва чон бир демниг ажылдап турган. Алдарлыг спортчу Е.В. Тутатчиковтуң кырган-ачазы сугнуң өг-бүлезин, Астафьев, Моллеров сугларны, Серен Ховалыг (шолазы Чолдак-Дарга), Меңниг-оол Ховалыг, Седен, Маңган-оол сугларны улуг назылыглар ам-даа сактыр. Дээрбениң эргелекчизи Ховалыг Дукур (Хемчик), а учётчиги ооң өөнүң ишти Ховалыг Серенмаа Намчылаковна (Хемчик-Кадай), дээрбе дажы чидидер, далган савалаар ажылга Куулар Киштеек Амчаевич (1901 чылда Улуг-Алаак сумузу амгы Бора-Тайгага төрүттүнгөн). Ажылчыннарның амданныг чемин Куулар Допаш Кандановна (1909) кылып турган. Ооң чиг далгандан улуг демир суугу аксы хире пиңнеп каан далганын сүттүг шайга доорап чиирге, чаагайын улуг улустан дыңнаан мен. Далганны хээп, далган үскен мүнүн «далган кескен быдаа» дээр. Улуг төгери кхаарган далганны колдуунда ол суугу кырынга хаарар, а сөөлзүредир суук, тоорук үзү садыгларга көстүп кээрге, далганны үске быжырып, чаагай чемни кылыр апарган, оларның хемчээли бичежек, оңгар паш дүвүнге өйлеп каан. Ол үеде Сүт-Хөл чону хаван болгаш дагаа, кас, индукту хөйү-биле азырап турган. Оларны кажаалавас, чайын хараган аразынга чуургалап алгаш, оларын диргизе базып алгаш, өдээн часпас, эдерттип алгаш, чанып кээр. Сөөлүнде дыңнап чоруурумга, хаванны Хемчикке хөйү-биле азырап турган. 1950 чылдарның эгезинде чайын Хемчик хем үерлээн дээр. Ол ынчан хөнеге анай-хураганны эриин ашкан хем хайыра чок аппарып турда, хаваннар эштип кежи кээп турганын, эштип шыдаар сугжу болганын чон кайгап магадаан, чаңгыс-даа артпайн, эштип үнүп келген дээр чораан. Ол улуг үер үезинде кидис өглерниң эжиин дуглап, шарып, кожаларының эдин-севин үерден камгалап, калчаа, эриин ашкан, кызыл божа хемни кежир эштип келген кайгамчык дидим, чүреккир аныяк уруг дугайын улус утпас, бажын чайып, сактып чугаалажыр чүве. Ооң адын Майна дээр. Ховалыг Майна Меңниг-ооловна ол. Орлан, чугаакыр, чазык-чаагай, төрөлзек угбай чораан. Хемчикке мындыг солун кижилер база турган.

«ЧЕР ШИНЧИ АТТЫГ, КИЖИ ШОЛА АТТЫГ»

Тыва чуртувуста кандыг черлер чок дээр. Ол чер бүрүзү онзагай аттарлыг: Сыын-Чүрээ, Чарынның арт, Чүрек-Дөргүн, Кум-Суу дээш, чежезин ол дээр боор. А бо Үстүү-Шанчыг дужунда Хемчик арыында даг бар. Сактырга-ла, төөгү шагда Хемчик хем калчаарап, эриин ажыр дажып үерлээш, чоогунда хемниң оң талазында турар улуг дагдан ооң ужун үзе чуп, ортузундан чире шаап эккелген ышкаш. Бо чер улузу ол дагны тей дээр. Ады база дыка солун Артаа-Тей. Шыргай арыг иштинде бо дагны эскериичел кижикөрүп каар, олче чедери дыка берге турган. Сөөлгү үеде оваарымча чок кижилерниң от-биле кичээнгей чок болганының хараазында ол арыг шаарартыр өрттенген. Кара сугларның кайгамчык чараш аңы – сарыг кундус ховартаан, койгун-тоолай-даа маңнашпастаан, ийи-чаңгыс дилгилер көскүлөңнээр болу берген дээр.

Авамның авазы кырган-авамдан айтырарымга, мынча дээн: «Артаа-Тей-даа эвес, ону шаанда Арыгда-Тей деп адаар чүве болгай», чоорту чон аразынга Артаа-Тей кылдыр дыңналып, чонда тараанын билип алганын кырган-авам Артаа-Тей деп сагынды.

Суг-Аксы суурдан үнгөш, Хемчик хемнийн бертінде кара сугну кешкеш, Хемчикти кежир салган калбак делгем көвүрүглөп, ооң чараш каазын ырлап каанын сактып, ырлавышаан, хемнийн оң талазынче хала-даа чок эртип кээр сен.

Салим Сүрүң-оолдун «Ырла, Хемчик» деп шүлүүнгө Альберт Танов аялгазын бижээн. Ол ырының сөстөрүндө төрөөн хемивистин деңнелге чок чараш каазын бижип кааны кайгамчык, чоргааранчыг.

Ырла, Хемчик

Чадаганның хылдары дег,
Чалгыг бүрү тускай үннүг,
Чайгы шагның куштары дег,
Саарыг санай көвей ырлыг –
Хемчик, Хемчик,
Төрөөн хемим, ам-даа ырла!
Куттулуп кээр, кушталы бээр
Төнмөс ырың улаштыр-ла!

Хемчик хемнийн барааны көстүп келирге-ле, бо ырыны сактып келгеш, кижиниң омаа, хей-аъды чайгаар көдүрлүп, ырлаксай бээр. Шаанда болаа кавының чонунун дылбырак, чечен-мергени кайгамчык, чер-чуртун алгап, ырлажып, кожамыктап чоруур улус.

Эдээм адаа элөп төнгөн,
Элезинниг ээр-ле Хемчиим,
Тонум адаа тоглап төнгөн,
Довурактыг ээр-ле Хемчиим.

Орай кежээ Хемчик кыдыынга селгүүстээн, ол үениң аныяктарының кожаңнары:

Кымчы сыптаар кызыл сөөскөн
Кызыл-Тайгам кырынайда.
Кыстап мунар чыраа борам
Кырган-ачам чылгызында.

Оргу Хемчик, ээр Хемчик
Орнум, дөжээм болу берген.
Ортун кара эжикейим
Оттуг чүрээм болу берген.

Элөш-ле дээр чүве-ле чок
Эстей берген Хемчик кыдыы.
Эстеп калган бо-ла черде
Элеңнешкен ийи-ле бисти.

Караш-ла дээр чүве-ле чок
Хадый берген Хемчик кыдыы.
Хадый берген бо-ла черде
Караңнашкан ийи-ле бисти.

Хараганның тени кончуг,
Кадалы бээр аарышкылыг.
Кадайларның хову кончуг,
Катай туда бээр-ле чүве.

Чыжыргана тени кончуг
Шывайлыга бээр-ле болгай.
Шываганчы хову кончуг
Чышпыр туда бээр-ле чүве.

Мөңге-Назын алышкыларның ынак кожамыктары:

*Дөртен ала төнгөн болза,
Дөргүн сыңмас турар чүзүл?
Төрелдерим төнгөн болза,
Дөрде сыңмас орар чүзүл?*

*Алдан ала төнгөн болза,
Алаак сыңмас чору деп бе?
Алышкылар төнгөн болза,
Аал сыңмас орлар деп бе?*

Шаанда Хемчикке көвүрүг турбаан, чон аай-дедир ону хеме-биле кежер, берге байдаларга бо-ла таваржыр үе турган. Ол шагда турза-ла узун, тутса-ла мөге, сугжу, кончуг эштир, хеме эжер оолдар турган. Тергиин хеме эжер, чонунуң бүзүрелин чаалап алган чалыы, мөге, хүрештерге шүглүп чораан шыырак оолдар Ховалыг Мөңге-Назын, Боодал, Хомустаар алышкылар база оларның төрели болур Ховалыг Дукур (Хемчик, Оожум-Хемчик деп база шолалаар). Эң-не хемежи кижиге, оларның хеймери, аваангыр, туттунгуру Хомустаар турган. Кежээ имиртинчеп, караңгы удур чонну хем кежирерин, айыыл улуг боорга, соксадып каар, хемежилер хүн үнерге-ле, даң бажындан эгелээш, орайга чедир чондан кандыг-даа өртек үнө албайн, хем далайны кежирип, дыжын, күжүн харам чокка чонун аргыштырып, буянын чедирип, хартыгайлап, ырлажып чорааш, хемниң ол-бо талакы эриктеринге чонун чедирип, чоруун чогултуп, сеткилин өөртүп чорааннар:

Хемчик хемни канчап кежер,
Хеме-биле салдап кежер.
Хеме хөөкүй чок-ла болза,
Хедер бодум шурай бээр мен.

Терең Хемчиим канчап кежейн,
Терек-биле салдап кежейн.
Терек хөөкүй чок-ла болза,
Тенек бодум халый бээр мен.

База бир солун төөгүнү амгы үеде Балгазын суурда улуг уруу, күдээзинге карак-кулак болуп чурттап чоруур угбавыс Кара Дукуровна (88 харлыг) сактып чугаалап берген:

Кедергей мөчөк-чөчөк хараганнарлыг боорга, Шокар-Хараган деп адаар өдек база турган. Ол чоогунда кара суг бажы бар, черден шуут-ла өрү аттыгып үнүп чыдар. Аңаа ырак, чооктан-даа, олаа кавының чону-даа аараан улузун чуп, эжиндирип, аржааннадып,

аарыындан адырып ап турган. Эм-дом шынарлыг боорга, аржаанны, кара суг бажын ол шагда ыдыктап дагып чораан. Сөөлгү үеде ол аржаан уттундурган. Суг-Аксы суурнуң девискээринде амгы үеде уттундуруп, ады читкен черлер база бар. Ол үеде ажыглалы эвээжеп, сайзыравайн баргаи, ара кагдынган дээр. Оларның санынга суг дээрбези, мал-маган бөлөр бааза (скотобаза), Хемчиктиң оң талазынга турган Тей школазы дээш санаар болза, оон-даа хөй.

Сүт-Хөлдүн чонунуң, Кызыл-Тайга, Бора-Тайга, Сүт-Хөлүвүстүң дугайында ыры-шүлүк шуут санап четпес. Төрөөн черимге ынакшылым шынын бадыткап, сеткил-хөңнүм илередип, сөңүм кылдыр шүлүүм өргүдүм, чонум.

Сүт-Хөлүмге ынаам кончуг

Чырык көрүп чылчырыктаан өдээм ында,
Сыртыым шыгжаан өөм дөрү база-ла ол,
Алдын-сарыг чыжыргана эриин каастаан,
Агып баткан, уян ырлыг Хемчиим уну –
Сүт-Хөлүмге ынаам кончуг!

Аңы-меңи шаанда шагда огуржуп кээр
Артаа-Тей деп тоолчургу борбак даглыг,
Кара суунда сарыг кундус үгек туткан,
Кадыргызы эштип ойнаан Хемчик хеми –
Сүт-Хөлүмге ынаам күштүг!

Сүзүглээштиң сүдүм өргүүр Сүт-ле-Хөлүм
Сүрүг малын одарладыр чайлагларлыг,
Чүзүн-бүрүн чечек каастаан ажыктарлыг,
Сүт-ле-Хөлүм ак-ла балыы байы болган
Сүт-Хөлүмге ынаам тендии!

Кырган, чалыы чажыын чажып чалбарыыры
Кызыл-Тайгам ыдык черим, тейлеп чор бис.
Сүзүүм кылдыр шайым чажып, йөрээл салыр
Сүмбер-Уула өскөн черим алгап чор мен.
Сүт-Хөлүмге ынаам сүрлүг!

Бора-бора көшкелерлиг дагларывыс харап турар,
Аржаан суглар холуй аккан Ак хеми саарылган,
Бора-Тайга – ынакшылдың оду кыпкан чолдуг оран.
Ажы-төлү Сүт-ле-Хөлүн ажил-ишке алдаржытсын.
Сүт-Хөлүмге ынаам дээди!

Анна Ооржак. 2002 чыл

III-КҮ САЛГАЛ – ОСКУР ЧАҢГЫНЫҢ АЖЫ-ТӨЛҮ
1. ОСКУР ЧАҢГЫНЫҢ УЛУГ ОГЛУ – ХОВАЛЫГ САМДАН
Ховалыг Самдан Оскуровичиниң өг-бүлөсү, салгалдары

Оссур (Оскур) чаңгының улуг оглу Самдан Оскурович Сырбыкай Доруйгуевна-биле салым-чолун кадып, өг-бүлө туткан. Олар 7 ажы-төлдү бодарадып, эки кижилер кылдыр өстүрүп кааннар. Самдан Оскурович аныяандан Моолдуң хүрээ школазынга 9 чыл өөрөнгөш, кумзат лама (судур номналындан мөргүл ырлап, номчуур лама) кылдыр дооскан болгаш төвүт, моол бижиктерни эки билер.

Олар Оргу-Шөлдүң Аскыр-Чуглур деп черге күзөп, кыштап, час боорга, Бора-Тайганың даг баарынга чазаглап, чай дүжөргө, Сүт-Хөл кыдыынга Улуг-Ажыкка дуңмазы Чадаңмаа сугнуң аалының чоогунга кады-кожа карактажып, хөй ажы-төлүн өстүрүп, чурттап чорааннар. Ол 1968 чылда аарааш, 61 харлыында кызыл дустаан. «Ынак кырган-ачамны ажаап кааптар деп баарга, улуг улузум ынатпайн турда-ла, ыглап тургаш, авам, ачамны эдерип чоруткаш, ажаажып каан мен. Ол хүннү кажанда-даа утпас мен, аалдан кырган-ачамны үндүрүп турда, кедергей аяс, изиг турган чүве, хенертен хүннү булут дуглап, дээр караңгылап, диңмиреп эгелээш, кончуг суггур чаъс чагганын чоокка дээр улус кайгап, сактып чугаалажыр чораан» – деп, Самдан Оскуровичиниң уйнуу Оюмаа Хөөкүй-ооловна сактып чугаалаар чүве.

Өгбелеривистиң ажы-төлүнүн аразында кайгамчык уран-талантылыг, эртем-билиглиг, ус-шеверлер хөй. Оларның уруглары:

1. Ховалыг Шортан-оол Самданович (1925 ч.)
2. Ховалыг Хүлер-оол Самданович (1930 ч.)
3. Ховалыг Монай Самдановна (1932 ч.)
4. Ховалыг Дары Самданович (1938 ч.)
5. Ховалыг Александра Самдановна (1940 ч.)
6. Ховалыг Халбың Самдановна (1942 ч.)
7. Ховалыг Дадар Самданович (1945 ч.)

Оглу Ховалыг Шортан-оол Самданович (1925 ч.), керни Ховалыг (Ооржак) Дарый Сосканмаевна (1935 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Сат Светлана Шортан-ооловна, күдээзи Сат Алексей Бурунмээевич	Сат Долаана Алексеевна	Буян Евгения
2.	Ховалыг Александр Шортан-оолович		

Оглу Ховалыг Хүлер-оол Самданович (1930 ч.), керни Ховалыг Чылбак Чыдыг-ооловна (1931 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Оглу Ховалыг Ботуг-оол Хүлер-оолович (1949 ч.), керни Ховалыг Татьяна Ламажаповна	Ховалыг Амир Ботуг-оолович (1973 ч.), керни Сарыглар Саида Ким-ооловна (1973 ч.)	Айыраш

2.	Ховалыг (Сат) Раиса Хулер-ооловна (1952 ч.), күдээзи Сат Эрес-оол Олзей-оолович (1945 ч.)	1. Сат (Монгуш) Сайзаана Эрес-ооловна (1978 ч.), күдээзи Монгуш Мерген Деспижекович (1975 ч.)	1. Диана, күдээзи Сайын-Мерген	
		2. Сат Радик Эрес-оолович (1983 ч.)	2. Данил	
		3. Сат Эртине Эрес-оолович (1986 ч.), керни Сат Ульяна Васильевна (1989 ч.)	3. Дарина	
			1. Аэлита	
3.	Ховалыг Сергей Хулер-оолович (1957 ч.), керни Ховалыг Алевтина Ашак-ооловна (1959 ч.)	1. Ховалыг Менги Сергеевич (1979 ч.), керни Ховалыг Марина Петровна (1980 ч.)	1. Александра	
			2. Маадыр	
			3. Майдыр	
		2. Ховалыг (Монгул-оол) Дамырак Сергеевна (1980 ч.)	1. Ая, күдээзи Белек	1. Сулде
		3. Ховалыг Оюн-оол Сергеевич (1983 ч.), керни Ховалыг Сюзанна Олеговна (1985 ч.)	1. Тайгана	
			2. Кристина	
4.	Ховалыг Валерий Хулер-оолович (1960 ч.)	4. Ховалыг Мерген Сергеевич (1989 ч.), керни Ховалыг Лера Васильевна (1990 ч.)	3. Аюжана	
			4. Жасмин	
5.	Ховалыг Алексей Хулер-оолович (1963 ч.), керни Ховалыг Лориса Декабрьовна (1963 ч.)	1. Ховалыг (Донгак) Анна Алексеевна (1986 ч.), күдээзи Донгак Девиир Юрьевич (1983 ч.)	1. Далай	
		2. Ховалыг (Монгуш) Чодураа Алексеевна (1989 ч.), күдээзи Монгуш Артыш Олегович (1985 ч.)	1. Начын	
			2. Анастасия	
		3. Ховалыг Кан-Демир Алексеевич (1994ч.), керни Монгуш Долаана Вадимовна (1997 ч.)	3. Баазан-Доржу	
			4. Майдыр	
6.	Ховалыг Орлан-оол Хулер-оолович (1965 ч.)	4. Ховалыг Кан-Болат Алексеевич (1996 ч.), керни Ховалыг Шончалай Григорьевна (1995 ч.)	1. Арыяа	
			2. Анида	
			1. Ай-Чырыы	
			2. Ариэлла	
7.	Ховалыг Оюн-оол Хулер-оолович (1965 ч.)		3. Эренчин	
			1. Субудай	
			2. Алантос	

8.	Ховалыг Сыын-оол Хулер-оолович (1973 ч.), керни Ховалыг Лариса Көковна (1974 ч.)	1. Даржаа Уян Сыын-оолович (1991 ч.), керни Даржаа Олчана Никитичовна (1991 ч.)	1. Ян
			2. Яна
			3. Дильяра
		2. Ховалыг Сай-Хоо Кан-ооловна (1997 ч.), күдээзи Монгуш Кежиктиг Мергенович (1995 ч.)	1. Тэмилун
			2. Чылгычы
		3. Ховалыг Саид Сыын-оолович (2001 ч.)	
		4. Ховалыг Раджана Сыын-ооловна (2005 ч.)	
		5. Ховалыг Кан-Болат Сыын-оолович (2007 ч.)	

Уруу Ховалыг Монай Самдановна (1932 ч.), күдээзи Монгуш Хөөкүй-оол Хаяевич (1931 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	Уйнуктарынын уруглары
1.	Куулар Оюмаа Хөөкүй- ооловна (1961 ч.), күдээзи Куулар Михаил Кавыш-оолович	1. Ондар Евгения Михайловна (1983 ч.), күдээзи Ондар Адыгжы Александрович	1. Валерия
			2. Даша
			3. Чаян
2.	Монгуш Рамон Хөөкүй- оолович (1963 ч.), керни Монгуш Азияна Оптуг-ооловна	2. Куулар Эмилия Михайловна (1986 ч.), күдээзи Тогаачы Херел Вячеславович (1983 ч.)	
		1. Анастасия	
		2. Нима	
3.	Ондар Рада Хоокуй- ооловна (1971 ч.), күдээзи Ондар Чечен-оол Доржуевич (1968 ч.)	3. Руслан	
		1. Ондар Чаяна Чечен-ооловна (1999 ч.), күдээзи Айдыс Александрович	1. Дугар
			2. Александр
4.	Монгуш Радик Хоокуй- оолович (1974 ч.)	2. Ондар Орлан Чечен-оолович (2000 ч.)	
		3. Ондар Дажы-Дондуп Чечен- оолович (2004 ч.)	

Оглу Ховалыг Дары Самданович (1938 ч.), керни Ховалыг Чынзыл Чодуровна (1942 ч.)		
№	Ажы-төлү	Уйнуктары
1.	Ховалыг Римма Дарыевна	Ховалыг Эдуард Олегович Ховалыг Азията Маадыр-ооловна
2.	Ховалыг Радик Дарыевич, керни Ховалыг Саяна Николаевна	1. Ховалыг Шенне Радиковна 2. Ховалыг Буян Радикович 3. Ховалыг Чолдуг Радикович
3.	Ховалыг Роман Дарыевич, керни Ховалыг Сайлык Эрес-ооловна	1. Ховалыг Аяс Романович 2. Ховалыг Карина Романовна
4.	Наскыл (Ховалыг) Рита Дарыевна, күдээзи Наскыл Олег Борисович	1. Наскыл Чаяна Олеговна 2. Наскыл Максим Олегович
5.	Ховалыг Долаана Дарыевна	Ховалыг Агым Чыргал-оолович
6.	Аякпан (Ховалыг) Чодураа Дарыевна, күдээзи Аякпан Хүреш Толаг-оолович	1. Аякпан Чинчи-Шуру Хүрешовна 2. Аякпан Ай-Демир Хүрешович

Оглу Ховалыг Дадар Самданович (1945 ч.), Керни Ховалыг Чечек Дамбаевна (1945 ч.)		
1	Ховалыг Чодураа Дадаровна (1969 ч.), күдээзи Деспижек Мерген Александрович (1969 ч.)	1. Янош 2. Шынар
2	Ховалыг Орлан Дадарович (1974 ч.)	

Ховалыг Самдан Оскурович биле Ховалыг Сырбыкай Доруйгуевна, уруу Монай

Кырган-ававыс улуг оглунуң уруу Монай, хеймер кызы Аякай-биле

Ховалыг Монай Самдановна, Монгуш Хөөкүй-оол Хаяевич,
Ховалыг Шортан-оол Самданович

Кызыл Тук
орденинің
кавалери

Ховалыг Дары Самданович,
өөнүң ишти Чынзыл Чодуровна

Хөрөк демдээнің
эдилекчизи

Ховалыг Александра Самдановна, өөнүң ээзи Куулар Александр Шангырович

Ховалыг Дадар Самданович, өөнүң ишти Ховалыг Чечекмаа Дамбаевна уруглары-биле

Сат (Ховалыг) Светлана Шортан-ооловна, Сат Алексей Бурунмээевич, уруу Долаана

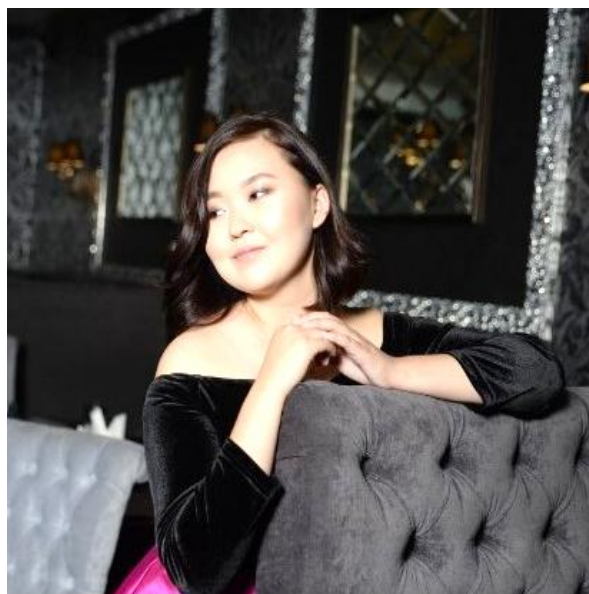

Монай Самдановнаның салгалдары

Дары Самдановичиниң салгалдары

Ховалыг Чолдуг, Ховалыг Карина – бистиң алдарлыг салгалдарывыс

ИЙИ ДУГААР ОГЛУ – ХОВАЛЫГ МӨНГЕ-НАЗЫН ОСКУРОВИЧ
Ховалыг Мөңгө-Назын Оскурович биле Ховалыг (Ондар) Кыйбак
Намчылаковнаның өг-бүлөзи

Бистиң хүндүлүг ачавыс Ховалыг Мөңгө-Назын Оскурович 1916 чылдың март 8-те өгбелериниң ийи дугаар оглу болуп төрүттүнгөн. Төрүттүнүп кээрде, ачавыс аажок улуг сөөктүг, дүрзү хевири аянын болган деп кырган-ававыс баштактанып органын дыңнаан бис. Ачавыс-биле оон улуг акызы Ховалыг Самдан Оскуровичиниң аразы тос чыл. Авамның чугаалап олурганы-биле алырга, улуг өгбелеривис Ховалыг Оскур Чүлдүмович биле Ховалыг Дуу-Дарый Амчаевнаның чаштары бир дугаар оглунуң соонда доктаавайн туруп берген. Ынчангаш ачавыс төрүттүнерге, чоннуң ужур дүрүмүн сагып, чаннып тейлеп, адын Мөңгө-Назын деп адап алганының соонда, ажы-төлү доктаап, улай-улай төрүттүнүп турган деп дыңнаан бис.

Бистиң эңерелдиг ававыс Ховалыг (Ондар) Кыйбак Намчылаковна 1917 чылдың 4 айның 29-та Сүт-Хөл кожуунунуң Ортаа-Хову деп черинге хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң 3 дугаар уруу бооп төрүттүнүп өскөн. Адазы Ондар Намчылак көвей чылгылыг, бода база шээр малдыг, амыдырал-чуртталгазы шыдалдыг чораан. Биче сеткилдиг, дыңнангыр болгаш кырган-ачавыс колхоз кежигүнүңгө кирип, малын дужаап берген деп дыңнаан бис. Ававыс бичежек дурт-сынның, чараш омур-хевирлиг кижиге. Ачавыс биле ававыс Чадаанага шажын байырлалынга таныжып алгаш, өг-бүлө туткаш, 7 ажы-төлдү бодараткан.

Аныяк өг-бүлө дөргүл-төрелиниң аразынга, ада-иезиниң чуртун кагбайн, берге үеде эп-найыралдыг, хөй чаптанчыг ажы-төлүн өстүрүп, бут кырынга тургузар дээш, кызып чораан. Ачавыс Мөңгө-Назын Оскурович узун, шыырак, делгем эгиннерлиг, хокпак думчуктуг, бажының дүгү дыдыраш кара, мага боду шыырак болгаш төрелдериниң база чон аразында «Улуг-Кара» деп шола аттыг. Аныяндан кадыг-берге ажыл кылып, бызаңчылап чораан. Дуңмаларын (Боодал, Хүлер-оол, Машпак-оол, Деге) эвилелдеп алгаш, бүгү назынында Суг-Аксынга бажыңнарны тудуп, ажыглалга киирген. Чудуктарын бистиң херим иштинге дүжүрүп, чонуп, кургадып, белеткеп алыр турган. Олар ажыл бертинде, эртенгиниң 7 шакта-ла, авам сугга чыгып, изиг сүттүг шайны аартап, далган-тараазын, быжырган далганын аас деп, хөөрежип оргаш, ажылын аайлап чугаалажып алыр турганын сактыр бис. Оларның маргыжып, удурланчып-даа турганын көрбээн бис. Ачавыс оларның ажыл табелин тургузарга, сонуургап дузалажыр бис. Ыяш дүжүрүп, чыжыргана кактап чораш, ачавыстың бир караан, диштерин тенниг ыяш-биле сопкан. Бир караандан хөөкүй ынчап чарылган. Бузулган диштерин эмнедип аптар аргалыг болган.

Улуг угбавыс Александраны, акывыс Дарташты «контр» дээш шииттирген кижиниң уйнуктары дээш, интернатка-даа тургуспайн, пионер, комсомолче база хүлээвээн. Саар инектерлиг, хой, өшкүлүг, азыраан хаваннарлыг, чай боорга, чанында огородтуг болгаш ажы-төлү бистерни кадык, номчуттунар, өөрөдилгеге сундулуг, эртем билиглиг, тускай мергежилдиг кижилер кылдыр өстүрүп каан. «Контр» дээш шииттиргеш, харыг черге бажын салган өгбевис Ховалыг Оскур Чүлдүмовичиниң 2 дугаар оглу Ховалыг Мөңгө-Назын өөнүң ишти-биле ынчаар-ла кызып чораш, ажы-төлү бистерни бут кырынга тургузуп, өглөп-баштап каан.

Ачавыс “Күш-ажылдың хоочуну” деп хүндүлүг аттыг болгаш өске-даа хөй шаңнал-макталдың эдилекчизи. Ававыс Кыйбак Намчылаковна амыдыралын өг-бүлөзинге, ажы-төлүңгө тураскаадып, буянның өг-бүлениң ээзи деп мактадып чораан. Үнген-кирген, улуг-биче чону төнмес. Кезээде аыштыг-чемниг, үнген-кирген чонунга шайын, чемин кудар. Төрелдерден кым эмчиде божуп азы аарый берген болза, амданныг аыш-чемин, изиг мүнүн, сүттүг шайын иелээ тудупкаш, эмнелге оларның бажыңындан оранчок херии-даа бол, ол

чеми соовазын дээш, маң-биле чедирип, кадыын айтыргаш, сагыжы амыраар. Ол хире сагыш-човаачал, кээргээчел, дузааргак улус чораан деп төрөлдери сактып, өөрүшкүзүн илередип, чугаалап чоруур.

Бистерниң аравыста кандыг-даа мергежилдиг кижилер бар: башкы, судья, журналист, тудуг инженер, эмчи, садыгжы, сайгарлыкчы.

Мөңгө-Назын Оскуровичиниң ажы-төлү төрөөн Тывазының сайзырап, хөгжүүрүңгө күжүн, дыжын харамнанмайн, кириген улуг үлүг-хуузу, ачы-хавыязы дээш, Россия Федерациязының болгаш Тываның шаңнал, макталдарына төлөптүг, ат-алдарлыг ажылдааннар.

Ажы-төлү:

1. Ховалыг Александра Мөңгө-Назыновна (1940 ч.)
2. Ховалыг Дарташ Мөңгө-Назынович (1942 ч.)
3. Ховалыг Чечек Мөңгө-Назыновна (1946 ч.)
4. Ховалыг Маадыр-оол Мөңгө-Назынович (1949 ч.)
5. Ховалыг Татьяна Мөңгө-Назыновна (1951 ч.)
6. Ховалыг Марина Мөңгө-Назыновна (1956 ч.)
7. Ховалыг Эрес Мөңгө-Назынович (1958 ч.)

Уруу Донгак (Ховалыг) Александра Мөңгө-Назыновна (1940 ч.), күдээзи Донгак Эрес-оол Чикторович (1942 ч.)		
№	Ажы-төлү	Уйнуктары
1.	Донгак Орлан Эрес-оолович (1967 ч.)	1. Уяна (1990 ч.)
		2. Оскур (1997 ч.)
		3. Доржу (2007 ч.)
		4. Болат (2010 ч.)
		5. Диана (2013 ч.)

Оглу Ховалыг Дарташ Мөңгө-Назынович (1942 ч.), керни Ховалыг (Ондар) Өлзеймаа Шүрженейовна (1944 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Ховалыг Вячеслав Дарташевич (1965 ч.), керни Ховалыг (Ооржак) Маргарита Тыктал- ооловна (1965 ч.)	1. Саян (1986 ч.), керни Елена (1987 ч.)	Дугер (2006 ч.) Янчмаа (2012 ч.) Долума (2019 ч.)
		2. Шеңне (1993 ч.), күдээзи Аян (1993 ч.)	Дамиран (2018 ч.) Демир (2018 ч.) Арзылан (2021 ч.)
		3. Дарый (1999 ч.)	
2.	Ховалыг Эрес Дарташевич (1969 ч.), керни Ховалыг (Ооржак) Аяна Дакааровна (1974 ч.)	1. Тараа (1996 ч.), керни Жадамба Баяржаргал (1996 ч.)	Ай-Шуру (2018 ч.)
		2. Долаан (2000 ч.)	
		3. Дажы-Доржу (2005 ч.)	
		4. Бадма (2009 ч.)	
		5. Буян-Маадыр (2017 ч.)	

3.	Ховалыг Дамырак Дарташевна (1972 ч.), күдээзи Монге Анатолий Николаевич (1971 ч.)	1. Дугар (1999 ч.)	
		2. Долгармаа (2004 ч.)	

Уруу Кенден (Ховалыг) Чечек Мөңгө-Назыновна (1946 ч.), күдээзи Кенден Алдын-оол Ондарович (1946 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	
1.	Кенден Адар Алдын-оолович (1971 ч.), керни Кенден (Чамбал) Саяна Тараачыевна (1985 ч.)	1. Демир (1994 ч.)	
		2. Алдын-Чечек (1998 ч.)	
		3. Севил (2016 ч.)	
2.	Монгуш (Кенден) Надежда Алдын-ооловна (1982 ч.), күдээзи Монгуш Буянды Матвеевич (1988 ч.)	1. Арзылан (2008 ч.)	
		2. Алдар (2012 ч.)	

Оглу Ховалыг Маадыр-оол Мөңгө-Назынович (1949 ч.), керни Ховалыг (Ооржак) Нина Дуган-ооловна (1949 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	
1.	Ховалыг Адар Маадыр-оолович (1972 ч.)	1. Айрана (1992 ч.)	
		2. Маадыр (1993 ч.)	
		3. Дана (2002 ч.)	
		4. Виктор (2008 ч.)	
		5. Орлан (2019 ч.)	

Уруу Ондар (Ховалыг) Татьяна Мөңгө-Назыновна (1951 ч.), күдээзи Ондар Владимир Чылбакович (1952 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	
1.	Ондар Арзылан Владимирович (1977 ч.), керни Ондар (Ооржак) Елена Романовна (1984 ч.)	1. Ринчен (2009 ч.)	
		2. Кудер (2014 ч.)	
		3. Татьяна (2017 ч.)	
		4. Тумен (2019 ч.)	
2.	Ондар Елена Владимировна (1985 ч.)		

Уруу Монгуш (Ховалыг) Марина Мөңгө-Назыновна (1956 ч.), күдээзи Монгуш Василий Викторович (1958 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	
1.	Монгуш Константин Васильевич (1983 ч.), керни Монгуш (Иргит) Алия Каримовна (1986 ч.)	1. Тамир (2006 ч.)	
		2. Татьяна (2009 ч.)	
		3. Анзат (2018 ч.)	
2.	Монгуш Дарыймаа Васильевна (1986 ч.)	1. Начын (2008 ч.)	
		2. Белекмаа (2011 ч.)	
		3. Аюша (2019 ч.)	
		4. Сергек (2021 ч.)	

Оглу Ховалыг Эрес-оол Мөңгө-Назынович (1958 ч.), керни Ховалыг (Соян) Светлана Серээевна (1958 ч.)		
№	Ажы-төлү	Уйнуктары
1.	Ховалыг Омак Эрес-оолович (1980 ч.)	1. Намгьел (2009 ч.) 2. Александра (2012 ч.)
2.	Ховалыг Солаңгы Эрес-ооловна (1992 ч.)	

Ховалыг Мөңгө-Назын Оскурович биле Ховалыг (Ондар) Кыйбак Намчылаковна

У Р У Г Л А Р Ы

Уруғларының уруғлары

Уйнуқтарының уруғлары

Донгак (Ховалыг) Александра
Мөнгө-Назыновна 1940 ч.

Оглу – Донгак Орлан Эрес-оолович, 1967 ч.

Ховалыг Дарташ Мөнгө-Назынович, Ховалыг (Ондар) Олзеймаа Шуржеңейовна

Кенден (Ховалыг) Чечек Мөнгө-Назыновна,
Кенден Алдын-оол Ондарович

Ховалыг Маадыр-оол Мөнгө-Назынович,
Ховалыг (Ооржак) Нина Дуган-ооловна

Ондар (Ховалыг) Татьяна Мөнгө-Назыновна, Ондар Владимир Чылбакович

Монгуш (Ховалыг) Марина Мөнгө-Назыновна, Монгуш Василий Викторович

Ховалыг Эрес-оол Монге-Назынович биле оонун-ишти Светлана Серээевна,
угбазы Татьяна Мөнгө-Назыновна, дунмазы Дамырак Дарташовна

Донгак Александра Монге-Назыновна оглу Донгак Орлан база уйнуктары-биле

Ховалыг Дарташ Мөңге-Назынович

Дарташ Монге-Назынович ажы-толу-биле

Кенденнерниң өг-бүлези улуг оглу Алдар-биле

Монгуш (Кенден) Надежда, дунмазы Демир

Адар, уруглары Демир, Алдын-Чечек

Ховалыг Адар Маадыр-оолович

Ховалыг Айрана Адаровна

Ондар Татьяна Монге-Назыновна, Ондар Владимир Чылбакович уруу Елена-биле

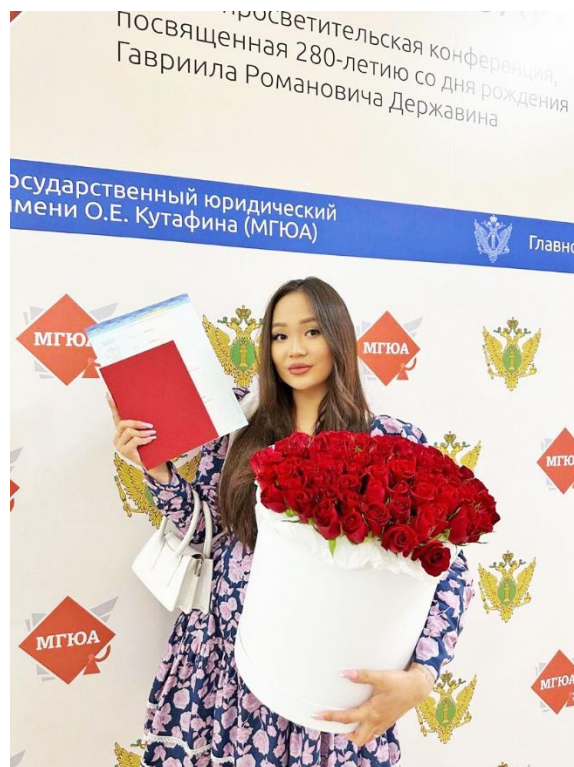
Оглу Арзылан, керни Елена

Саян өг-бүлөзи-биле

Дарташ Мөнгө-Назыновичиниң уйнуу Шенне
өг-бүлөзи-биле

Дарташ Мөнгө-Назыновичиниң уйнуу
Дарыймаа

Дарташ Мөнгө-Назыновичиниң улуг керни
Рита уйнуу-биле

Дарташ Мөнгө-Назыновичиниң улуг оглу
Слава уйнуу-биле

Чечек Мөнгө-Назыовна ажыл үезинде

Алдын-оол Ондарович биле Уяна Донгак

Саяна, уруу Севил

Адар, уруу Алдын-Чечек

Монгуш Маринаның уруу
Монгуш Дарыймаа

Ховалыг Эрес-оолдун оглу Ховалыг Омак

Монгуш Маринаның оглу Монгуш Константин керни Алия-биле

Эрес Мөнгө-Назынович дуңмалары-биле

Өгбелериниң өлчейлиг чуртун, мөңгүн дег арыг суун, өдек-хонажының одун ыдыктап, дагып, ожуунарның көзүн өжүрбейн, оглу-кызыңарга дамчыдып чорууруңар ууттунмас буян-кежик, эгээртинмес байлаанар үүжези-дир. Салгалдарыңарга арттырган эртин дег белээнер ол-дур.

ОСКУРНУҢ КЫСТАРЫНЫҢ УЛУУ – ХОВАЛЫГ ЧАДАҢМАА ОСКУРОВНА

Сарыглар (Ховалыг) Чадаңмаа Оскуровна (1917 ч.) биле
Сарыглар Бора Бадиевичиниң (1912 ч.) өг-бүлези

Кырган-ававыс Чадаңмаа Оскуровнаның 85 харлаан байырлалын эрттирерде, биске дамчыткан сактыышкыннарындан:

«1917 чыл. Хар аландылап, шанак оруу үстүп турда, Аныяк-Оргу-Шөлде кыштагга Оскур-Чаңгы (30 хире харлыг турган) биле Дүү-Дарый өгбелеривистин 3 дугаар уруу бооп бистин кырган-ававыс Ховалыг Чадаңмаа Оскуровна төрүттүнген. Ол мынчаар сактып чугаалаар: “Чаңгы дээрге бир албанның чагырыкчызы, ол албанның ажил-херээн башкарар, айтыышкын бээр кижизи. Ооң албаны Аныяк-Оргу-Шөл ол ынчаар, чазаглаар, күзеглээр чери – Даг-Баары, чайлаар чери колдуунда Улуг-Ажык ол ынчаар.

Менден улуг ийи акылыг мен. Улуун Самдаң дээр. Ону улус Карыш-Кагар деп шолалап адаар чүве. Ол Монай башкының адазы. Самдаңдан бичези Мөңге-Назын – Улуг-Кара-даа дээр-ле. Оон аңгыда 3 кыс – Чыпсын, Алдын, Аякай, 2 оол – Боодал, Хомустаар.

Ол кавының аалдарында оолдар-даа, кыстар-даа эндерик. Үстүү аалдың Бора дээр, ол үеде тыва бижики өөренип алган улуг карактыг, дыдыраш баштыг, шевергин дурт-сынның оолдун аалынче бижики өөренип алыксаан уруглар сонuurгап, удаа-дараа барып турар апарган чүве. Бораның кежээзи-даа кончуг, топтуу-даа кончуг деп чон мактаар чүве-ле болгай. Ол ажил-ижинге-даа, бижикке-даа өөредип четтигип турган. Калбак ыяшты (самбыраны) үс-биле чаггаш, хүл чашкаш, ыяш-биле бижип тургаш, үжүктөрни уругларга Бора айтыр, артканнары ону катаптаар, сөстөрни кожуп өөредип турган. Латин үжүк-биле бижип турганы ол» – деп, кырган-ававыс сактыр болду.

Акызының дугайында мынча деп сактыр: «Самдаң моол бижики эки билир, бижиириниң чаражы база аттыг кижиге. Моол бижики кымдан өөренип алганыл дээрге, ачамның (Ховалыг Оскурнуң) кады төрөөн хазы Даваа-Хелиң кырган-ачавыстан өөренип алган. Даваа дээрге Мойнак-Кара Коңзаевнаның өөнүн ээзи Маадыр-оол Даваевичиниң

ачазы-дыр. Ачам (Оскур) сугнуң улуу – Хандываа кырган-авай, ооң уруу Билзик, Билзиктин уруу Валентина Доржуевна судья ол-дур».

Ол шагда кырган-ававысты келин кылдыр канчаар айтырып келгенин сонuurгаарывыска, мынчаар чугаалаан кижилер: «Чайның бир-ле хүнү чүве. Ачам сугта үстүү аалдан аалчылар келген. Олар кымнарыл дээрге, кырган-ачаңарның (Сарыглар Бора Бадыевичинин) улуг акызы Уртун-Назын өг-бүлөзи-биле: «Чаңгыларның кызы Чадаңның холун айтырып келдивис» – деп мындыг. Мен 18 харлыг, кырган-ачаңар 24 харлыг турган. Келген аалчыларның хап-савазы: сүт арагазы, шээр малдың бүдүн эъди-кежи, бир калбак шай, бир тонак таалымба болган. Келгеннерниң бирээзи – кырган-ачаңарның кады төрөөн улуг угбазы Анай-Саг деп кырган-аванар (ооң хеймер оглу Чассыг-оол Чыртаң-оолович, өөнүң ишти Наталья Седеновна)».

Сарыглар Бора Бадыевич кырган-ачавыстың ачазының кады төрөөннери: Сарыглар Орусбай, Братай, Быттыгбай, Бады (Бораның ачазы), Кечил-Чаңгы.

Сарыглар Бораның кады төрөөннери: Анай-Саг, Уртун-Назын (Улуг-Карак), Чылбак (Төрүк), Бора Бадыевичилер.

Чадаңмаа Оскуровна Бора Бадыевич-биле салым-чолун кожуп, кады чурттааш, Тывазының хөгжүлдезинге демин кадып, колхоз, совхозтуң хөй санныг хой, өшкүзүн малдап, эвээш эвес ажы-төлүн өстүргеннер. Чонунга чоорган, хөйүңгө хөйлең өг-бүлениң буянын четтирбээн кижилер ховар. Олар ырак-чооктан келген төрөл-дөргүлүңгө азыраан малын харам чокка берип, хап-савазын дүптөп, ак чеминиң дээжизин сунуп чораан. Чазык-чаагай, сонuurгак, ус-шеверин улус кайгаан, кижизиг, чараш чүүлче, чаартылгаже чүткүлдүг, ажылгыр, кежээ, дузааргак болгаш ажы-төлү база «хол изин бут изи чандыр баспас дээн» ада-иезиниң үлегерин дөзөп-салгап өскөн болгаш оларның ажы-төлү азарганчыг чажындан ажылгыр, кежээ, мерген угаанныг, чүткүлдүг, бурунгаар көрүштүг кылдыр кижизиттинген. Кыштың соогу, чайның изии, дүне, хүндүс-даа чок, оолдарын эвилелдеп, эки чүүлге өөредип, чаңчыктырып, күрүнениң малын онча-менди доруктуруп, баш санын көвүдөдип, хүлээлгезин ажыр күүседип, төрөөн Тывазының хөгжүлдезинге улуг үлүүн кириштирип чораан буянын ада-ие.

Сарыглар (Ховалыг) Чадаңмаа Оскуровна биле Сарыглар Бора Бадыевичиниң салгалдары:

1. Сарыглар Кошкар-оол Бораевич (1937 ч.)
2. Сарыглар Александра Бораевна (1941 ч.)
3. Сарыглар Алдын-оол Бораевич (1946 ч.)
4. Сарыглар Кара-кыс Бораевна (1949 ч.)
5. Сарыглар Хүрөң Бораевна (1952 ч.)
6. Сарыглар Кайгал-оол Бораевич (1956 ч.)
7. Сарыглар Хеймер-оол Бораевич (1960 ч.)

Оглу Сарыглар Кошкар-оол Бораевич (1937 ч.), керни Сарыглар Салгын Бораишна (1935 ч.)			
	Ажы-төлү	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Мария (1957 ч.), күдээзи Александр (1956 ч.)	1. Айдыс (1980 ч.), керни Шончалай (1983 ч.)	1. Александр (2015 ч.)
			2. Доржу (2015 ч.)
		2. Аржаана (1981 ч.), күдээзи Айдамир (1975 ч.)	1. Ая (2005 ч.)
			2. Алдын-Даш (2009 ч.)
			3. Агат (2019 ч.)

		3. Айлана (1983 ч.), күдээзи Онзагай (1984 ч.)	Оргаадай (2014 ч.)	
2.	Зоя (1961 ч.), күдээзи Борис (1961 ч.)	1. Азияна (1985 ч.), күдээзи Сылдыс (1977 ч.)	1. Анастасия (2004 ч.), күдээзи Айдыс (2000 ч.)	Авырга (2023 ч.)
			2. Ананды (2008 ч.)	
			3. Артына (2015 ч.)	
			4. Санжидм (2019 ч.)	
		2. Аяна (1987 ч.), күдээзи Хеймер-оол (1986 ч.)	1. Ай-Темир (2007 ч.)	
			2. Болат (2009 ч.)	
			3. Ай-Херел (2022 ч.)	
			4. Ай-Хаан (2023 ч.)	
		3. Аяс (1992 ч.), керни Айдын (1990 ч.)	1. Милени (2012 ч.)	
			2. Инесса (2019 ч.)	
3.	Василий (1964 ч.), керни Елена (1963 ч.)	1. Айдыс (1987 ч.), керни Анай-Хаак (1985 ч.)	Айдар (2015 ч.)	
		2. Артыш (1994 ч.), керни Чаяна (1998 ч.)	Манас (2024 ч.)	
		3. Дарый (2001 ч.)		

Уруу Сарыглар Александра Бораевна (1941 ч.), күдээзи Монгуш Хулбус-оол Коңзаевич (1942 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Шириин-оол (1968 ч.), керни Өлзеймаа (1970 ч.)	1. Кежик (2000 ч.)	
		2. Өлчей (2000 ч.), күдээзи Доржу-Чотпа (2000 ч.)	Алдына (2023 ч.)
2.	Чодураа (1970 ч.)		
3.	Эмма – дуңмазы Кара-кыс Бораевнаның уруу (1974 ч.), күдээзи Булат (1972 ч.)	1. Адыгжы (1996 ч.), керни Виктория (1998 ч.)	Доржу (2022 ч.)
		2. Аржаана (2002 ч.)	
4.	Элла – дуңмазы Кара-кыс Бораевнаның уруу (1976 ч.)	Мөңгө (2013 ч.)	

Оглу Сарыглар Алдын-оол Бораевич (1946 ч.), керни Сарыглар Анзат Норбуевна (1945 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Чечек (1967 ч.)	Сайдаша (1991 ч.), күдээзи Ролан (1990 ч.)	1. Шуру (2011 ч.)
			2. Субудай (2014 ч.)
			3. Оюуна (2017 ч.)

2.	Эгей-оол (1969 ч.), керни Айлана (1969 ч.)	1. Анеля (1988 ч.) , күдээзи Алик (1984 ч.)	1. Наиля (2009 ч.)
			2. Ай-Хаан (2011 ч.)
			3. Сардаана (2023 ч.)
		2. Сай-Суу (1991 ч.), күдээзи Артыш (1982 ч.)	1. Алдын-Сай (2012 ч.)
			2. Айда-Сай (2020 ч.)
3.	Андрей (1972 ч.), керни Сайзана (1987 ч.)	1. Сайзана (1994 ч.)	1. Алмаз (2018 ч.)
			2. Алтына (2022 ч.)
		2. Сувуда (2018 ч.)	
		3. Сүлде (2014 ч.)	
		4. Долума (2015 ч.)	
		5. Дарима (2019 ч.)	
		6. Дарияа (2021 ч.)	
4.	Алексей (1972 ч.), керни Аржаана (1977 ч.)	1. Долаан (1998 ч.)	
		2. Начын (2005 ч.)	
		3. Даяна (2016 ч.)	

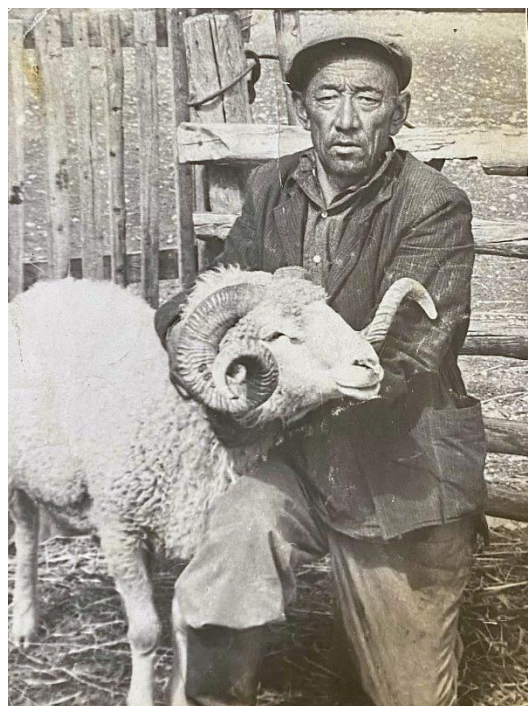
Уруу Ооржак (Сарыглар) Хүрэн Бораевна (1952 ч.), күдээзи Ооржак Сергей Ыңаажыкович (1952 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Орлана (1975 ч.), күдээзи Аяс (1972 ч.)	1. Арат (1994 ч.) , керни Чаяна (1996 ч.)	Эмир (2017 ч.)
		2. Айрана (2002 ч.)	
		3. Дамир (2015 ч.)	
2.	Болат (1978 ч.), керни Елена (1979 ч.)	1. Анна (2001 ч.)	
		2. Аяна (2005 ч.)	

Оглу Сарыглар Кайгал-оол Бораевич (1956 ч.) керни Ховалыг Галина Сергеленовна (1960 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Артыш (1993 ч.), керни Шолбаана (1995 ч.)	1. Төмүр (2012 ч.)	
		2. Дарый (2015 ч.)	
		3. Төрөпчи (2017 ч.)	

Оглу Сарыглар Хеймер-оол Бораевич (1960 ч.)			
---	--	--	--

Ховалыг Чадаңмаа Оскуровна

Сарыглар Бора (Өшкүлүг) Бадыевич

Сарыглар Кошкар-оол Бораевич

Сарыглар Салгын Борашовна

Чадаңмаа Оскуровна биле Бора Бадыевичиниң салгалдары

Александра, Монай, Хүрең угбашкылар

Чадаңмаа Оскуровнаның чоок кижилери

ХОВАЛЫГ ЧЫПСЫНМАА ОСКУРОВНА

Ховалыг Чыпсынмаа Оскуровна биле Ховалыг Кула Бойдуевичиниң салгалдары

Уйнуу Бады (Кула) Менги Март-ооловна авазы Кула (Нордат) Серен Хертековна оларның сактыышкыннары.

Угум-дөзүм эгелеп каан өгбелерим – кырган-авам, кырган-ачам Ховалыгларның уран кызы Ховалыг Чыпсынмаа Оскуровна Сүт-Хөлдүң Бора-Тайга сумузунуң Ховалыглар аймаанга 1920 чылда бодараан база Ховалыгларның эрес оглу Ховалыг Кула Бойдуевич 1917 чылда Сүт-Хөлдүң Бора-Тайгага бөдүүн ажыл-ишчи араттарының өг-бүлезинге төрүттүнген. Эр бооп өзүп, эзер дергизинден туттунуптар үезинден эгелээш, ада-иезинге дузазы дыка улуг. Ажылдың кадыын кылып чаңчыккан болгаш, кылыр дээн ажылын ыяапла төндүр кылыр, сорулгазын чедип аарынга кижизиттинген. Элээди оол 17 хар чедерге, ада-иези ол-ла сумунуң Ховалыгларындан таныыры-билири улустуң уруун оглунга кудалап, келин кылдыр дилеп, өг-бүлө кылдыр дүгдөп, чүрттадып кааннар. Аалга өй малдыг, үнген-киргенинге кудуптар өремелиг шайлыг болзун дээш, ада-ие каш шээр малды болгаш саап ижер инекти-даа айыткан.

Ынчалдыр Ховалыг Кула Бойдуевич болгаш Ховалыг Чыпсынмаа Оскуровнаның өг-бүлөзи тургустунуп, төрөөн Бора-Тайгазынга 1948 чылга чедир эптиг-демниг чүрттап, хөй ажы-төлдү бодарадып, чон аразынга төлөптиг улус бооп, уруг-дарыының кижизидилгезинче сагыш салып, амыдыралынга ажыл-ишти бирги черге салып чоруур кылдыр ада Кула Бойдуевич Ховалыг бодунуң боттут чижээнге көргүзүп, өөредип чораан. Бора-Тайгага ажыл-иш дээнде кызымак аныяк өг-бүлениң ады чонунуң ортузунга дүргени-биле алдаржып эгелээн. Кайызы-даа чүгле ажылды кол деп көөр улус чорааннар. Өгнүң херээжен ээзиниң эр ээзинге хумагалы, деткииринден чон ортузунга хүндүткелди чаалап ап, чурттап чорааннар.

Ажыл дээнде ооң түннелин чедип аар дээш кызыдар ажылчын кижини удуртуп-баштаар чер өөренип көрүп, Ховалыг Кула Бойдуевичини 1949 чылда Бай-Тайганың Бай-Тал деп черинче даалга-биле чорудуп, чаа тургустунган колхозту удуртуп сайзырадырынга даргалаар кылдыр ажылдадып чоруткан. Кула Бойдуевич өг-бүлөзи-биле Бай-Тайганың, Бай-Талче көжүп, 1956 чылга чедир чаа тургустунган «Сталин» аттыг колхозтуң даргазынга удуртукчулап ажылдаан.

Бай-Талдың «Сталин» аттыг колхозун бут кырынга хөнүдүп кааш, улаштыр Мөңгүн-Тайга кожуунга колхоз даргалаары-биле томуйлаткаш, 1956 чылда Мөңгүн-Тайганың Каргы сумузунга көжүп кээп, база ук черниң колхозун даргалап, баштай-ла сайзыралдың тудуг-суурунче хөй күженишкинни үндүрүп, бажың-балгат, албан черлериниң тудугларын саат чокка туттурар ажылды боду улуг харыысалгага алган. Ажыл дүрген чоруп турзун дээш, Кула Бойдуевич албан-биле Чөөн-Хемчик кожууннуң Хөндөргейге, аргаяжын бодап, ыяш дилдирер пилорама, станокту салгаш, аңаа тудуг тудар ыяш материалдарын белеткеп, удур-ла Мугур-Аксы суурже сөөртүп, суурнуң хөй-ле тудуун кылдыргаш, хөй санныг чурттакчыларны чаа-чаа бажыңнар-биле хандырган. Суур каракка көзүлдүр өзүп сайзыраан. Амгы үеде Мугур-Аксы суурнуң узун баткан бир кудумчузунуң адын Кула Ховалыгга тураскаадып, «Кула Б.Х. кудумчузу» кылдыр адаанының ужуру ол.

Кырган-ачавыс Кула Ховалыг Бадыевич дүн-хүн дивейн, бүгү үезин, күжүн харамнанмайн, күрүнезиниң ажыл-агыйынга үндүрбүшаан, хөй санныг ажы-төлүнүң кижизидилгезинче кичээнгейин кошкатпайн чорааны – кырган-ачавыс Чыпсынмаа Оскуровнаның сагыш човаашкынныг көрүжү. Эр кижиниң чон аразынга көскү ажылдаарынга улуг идигни берип, деткип, чылыг ажы-чеми, идик-хеви чылыг бе, соок бе деп сагыш човаашкыны, чанып кээрге, сеткил-сагыжының өөрүшкү-муңгаралын үлежип, ижин-кара

чокка чугаалажыптар кол кижизи – өөнүң ишти, уруг-дарыының авазы болбайн канчаар! Уругларының авазы Ховалыг Чыпсыңмаа Оскуровна эптиг чугаа-домактыг, чаагай аштыг-чемниг, үнген-киргеннерге эптиг-эвилең, өөнүң ээзиниң улуг деткикчизи болбушаан, база-ла күрүне ажылынга деңзи караан чая баспас үлүг-хуузун киирип, бичии чаштарны кижизидер ажылга бараан болуп, бүгү ажылчын назынын уруглар садынга-даа, школага-даа бараалгадып ажылдап чораан.

Мөзүлүг ада-иениң төрөөн ажы-төлү төлөптиг болуру шын. Кула, Чыпсыңмаа Ховалыглар кара аныяандан назылап, эгин кожа найыралдыг чурттааш, 10 ажы-төлдүн маадыр ада-иези болганнар.

Ховалыг Чыпсыңмаа Оскуровна – «Маадыр ие» деп хөрөк демдээниң эдилекчизи. Ажы-төлүнүң чон аразынга көскү ажылдакчылар кылдыр кижизиттингенинге, алдар-ады хүндүткелдиг чоруурунга ада-иениң үлүү кайы-хире улугул? Кызыгаар чок улуг. Ажы-төлүнүң аразында кымнарны чок дээр: тудугжу, эмчи, чолаачы, садыгжы, шүүгү ажылдакчызы, башкы, удуртукчулар дээш оон-даа хөй уран-шевер улус бооп, угу-дөзүн уламчылааннар.

1. Уруу Седип (Кула) Партизан Ховалыговна (1940 ч.)
2. Оглу Кула Михаил Ховалыгович (1943 ч.)
3. Оглу Кула Март-оол Ховалыгович (1945 ч.)
4. Уруу Саая (Ховалыг) Елизавета Кулаевна (1947 ч.)
5. Уруу Кула Раиса Ховалыговна, (1950 ч.)
6. Уруу Саая (Кула) Зоя Ховалыговна (1952 ч.)
7. Оглу Кула Алексей Ховалыгович, (1954 ч.)
8. Оглу Кула Сергей Ховалыгович (1957 ч.)
9. Оглу Кула Александр Ховалыгович (1960 ч.)
10. Уруу Хертек (Кула) Светлана Ховалыговна (1962 ч.)

Уруу Седип (Кула) Партизан Ховалыговна (1940 ч.), күдээзи Седип Сарыг-оол Иргитович (1938 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Седип Юрий Сарыг-оолович (1961 ч.), керни Седип Оюмаа Сарыг-ооловна (1967 ч.)	1. Оксана, күдээзи Робел	1. Екатерина
			2. Салуин
			3. Оргаадай
		2. Айгана, күдээзи Чингис	1. Алангыш
		3. Юлияна	
		4. Белек	
2.	Седип Андрей Сарыг-оолович (1963 ч.)		
3.	Седип Шончалай Сарыг-ооловна (1964 ч.)		
4.	Седип Чойганмаа Сарыг-ооловна (1966 ч.), күдээзи	1. Аялга	

	Монгалбии Михаил Моландаевич (1959 ч.)	2. Даяна	
5.	Седип Владимир (Кызыл- оол) Сарыг-оолович (1970 ч.), керни Салчак Аяна Мерген-ооловна (1976 ч.)		
6.	Седип Хаяа Сарыг-оолович, (1975 ч.)		
7.	Седип Алдын-Мерген Сарыг-оолович (1982 ч.), керни Кара-оол Анжела Бадыевна (1980 ч.)		

Оглу Кула Михаил Ховалыгович (1943 ч.), керни Кула Сенденмаа Иргитовна (1943 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Ховалыг Маадыр Михайлович (1962 ч.), керни Донгак Ангелина Александровна	1. Чимис	
		2. Кузел	
		3. Владилен	
		4. Илана	
2.	Кула (Саая) Долаана Михайловна (1966 ч.), күдээзи Саая Оюн-оол Бегзиевич (1966 ч.)	1. Кан-Хулер керни Линда	1. Норбу 2. Начын
		2. Кан-Демир керни Саглаана	1. Арслан
3.	Кула (Оюн) Сайлык Михайловна (1968 ч.), күдээзи Оюн Орлан Мергенович	1. Отчугаш керни Сайлыкмаа	1. Алдар 2. Доржу
		2. Намсырай	
4.	Кула (Донгак) Чодураа Михайловна (1973 ч.)	1. Вениамин	1. Вениамин 2. Ай-Луна
		2. Тайгана	
		3. Алдын-Херел	
5.	Кула Радион Михайлович (1974 ч.), керни Кула Сай-Суу Григорьевна (1976 ч.)	1. Белек	
		2. Шенне	
6.	Кула Алик Михайлович (1980 ч.), керни Кула Аржаана Валентиновна (1980 ч.)	1. Белек	
		2. Байыр	
		3. Дарина	

Оглу Кула Март-оол Ховалыгович (1945 ч.), керни Кула (Нордат) Серен Хертековна (1942 ч.)			
	Ажы-төлү	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Кула (Монгуш) Байлакмаа Март-ооловна (1965 ч.), күдээзи Монгуш Стал-оол Викторович (1965)	1. Шораана күдээзи Валера	1. Владислав
		2. Шончалай	2. Артем
		3. Чингис	1. Дарина
2.	Кула Айлана Март-ооловна (1969 ч.)	1. Сайзана күдээзи Шораан	1. Начын
		2. Ачыты керни Туяна	2. Найыр
3.	Кула Мерген Март-оолович (1970), керни Кула Онермаа Александровна (1970)	Кежик керни Чаяна	1. Андрей
4.	Кула Шолбан Март-оолович (1974 ч.), керни Кула Чуймаа Такашовна (1975 ч.)	1. Омак	1. Доржу
		2. Сергек керни Айдысмаа	1. Янчана
		3. Буян керни Дамырак	2. Сандан
5.	Кула (Бады) Менги Март-ооловна (1976 ч.), күдээзи Бады Орлан Шоомбулович (1971 ч.)	1. Аселя	3. Александра
		2. Тамерлан	1. Чойган
6.	Кула Аяс Март-оолович (1987 ч.), керни Кула Алеся Вячеславовна (1989 ч.)	1. Денис	
		2. Кирилл	
		3. Адель	

Уруу Саая (Ховалыг) Елизавета Кулаевна (1947 ч.), күдээзи Саая Кудус-оол Онанович (1945 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Саая (Хомушку) Айлан Кудус-ооловна (1967 ч.), күдээзи Хомушку Хурешпен Саны-Шириевич (1968 ч.)	1. Дарый	
		2. Айбелек	
		3. Сувда	
2.	Саая Адар-оол Кудус-оолович (1969 ч.)		
3.	Саая Адыгжы Кудус-оолович (1970 ч.), керни Саая Кара Дамчаевна	Амыр-Санаа керни Шончалай	Адыгжы

4.	Саая Айдын-оол Кудус-оолович (1971 ч.), керни Саая Джамилия Кара-ооловна (1972 ч.)	Саглаана күдээзи Кан-Демир	Арслан
5.	Саая Аяс Кудус-оолович (1977 ч.), керни Саая Марта Николаевна, (1977 ч.)	Эртинэ	
6.	Саая Аяна Кудус-ооловна (1979 ч.), күдээзи Салчак Сергек-оол Тасович (1965 ч.)	Ай-Хаан	
7	Саая (Иргит) Анай-Хаак Кудус-ооловна (1983 ч.), күдээзи Иргит Отчугаш Октябрьович (1986 ч.)	1. Оюу	
		2. Очур	

Уруу Кула Раиса Ховалыговна (1950 ч.), күдээзи Доскаар Юрий Донгакович (1948 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Донгак Орлан Юрьевич (1971 ч.), керни Донгак Шончалай Хажыт ооловна (1973 ч.)	1. Айлана	
		2. Елена	
2.	Донгак Юрий Юрьевич (1973 ч.), керни Донгак Урана Шангыр ооловна (1974 ч.)	1. Чейнеш	
		2. Темирлан	
		3. Тана	
3.	Сулдум-оол (Доскаар) Алина Юрьевна (1975 ч.), күдээзи Сулдум-оол Белек Владимирович (1977 ч.)	1. Айслана	
		2. Настык-Доржу	
4.	Доскаар (Монгуш) Алисья Юрьевна (1975 ч.), күдээзи Монгуш Сулейман Шоомаович (1974 ч.)	1. Инесса	
5.	Донгак Юлия Юрьевна (1979 ч.)	1. Айнаш	
		2. Опан	

Уруу Саая (Кула) Зоя Ховалыговна (1952 ч.) Күдээзи Саая Анатолий Самбууевич (1951 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Саая (Салчак) Алдынай Анатолевна (1974 ч.), күдээзи Салчак Эрес Хунанович (1974 ч.)	1. Шораана Күдээзи Маскыр-оол	1. Айва
		2. Дамбаа-Доржу	2. Алтея
		3. Бадма	
2.	Саая Аянчы Анатолевич (1976 ч.), керни Саая Чойган Дыртык- ооловна (1976 ч.)	1. Самбуу	
		2. Намзырай	
		3. Алдын	
		4. Алдын-Очур	
3.	Саая Алим Анатолевич (1979 ч.), керни Монгуш Аяна Кара- ооловна (1975 ч.)	1. Бады-Сурен	
		2. Айза	
4.	Саая Шенне Анатолевна (1981 ч.), күдээзи Салчак Айдыс Мергеноолович (1978 ч.)	Айрад	
5.	Саая Антон Анатолевич- 1983, керни Саая Шончалай Викторовна (1986 ч.)	1. Кристина	
		2. Милан	
		3. Ай-Чурена	
		4. Айдыс	
6.	Саая Солангы Анатолевич (1986 ч.), керни Саая Виктория Викторовна (1988 ч.)	1. Самбажык	
		2. Монгун-Ай	
		3. Аэлита	

Оглу Кула Алексей Ховалыгович (1954 ч.), керни Кула Тамара Оюн-ооловна (1954 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Ховалыг Алла Алексеевна (1977 ч.), күдээзи Кунчун Джамбулат Шыырапович (1981 ч.)	1. Кончок	1. Сувду
		2. Алина	
		3. Диана	
2.	Кула Айдурай Алексеевич (1979 ч.), керни Кула Рада Романовна	1. Айыраа	
		2. Ай-Юльза	
		3. Бадмаджаб	
		4. Делмар	
3.	Кула (Адыгбай) Алевтина Алексеевна (1983 ч.), күдээзи Адыгбай Алдын- Херел Санчатович (1981 ч.)	1. Нарын-Хээ	
		2. Норбу	

4.	Кула (Сарыглар) Аяна Алексеевна (1984 ч.), күдээзи Сарыглар Артыш Николаевич (1983 ч.)	1. Тамчи	
		2. Алдын-Сай	
5.	Кула Ай-Дамир Алексеевич (1987 ч.), керни Кула Шенне Тырышовна (1987 ч.)	1. Давид	
		2. Дамир	
		3. Ариана	
6.	Кула (Сонгукчу) Марта Алексеевна (1991 ч.), күдээзи Сонгукчу Угер Орланович (1991 ч.)	1. Нейла	
		2. Амэя	

**Оглу Кула Сергей Ховалыгович (1957 ч.),
керни Кула Лариса Дорлаевна (1958 ч.)**

№	Ажы-төлү	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Кула (Монгуш) Олимпия Сергеевна (1980 ч.)		
2.	Кула Изольда Сергеевна (1982 ч.), күдээзи Сувак Шимит Семид-оолович	1. Виктория	
		2. Намзырай	
3.	Кула Харжыгаш Сергеевна (1985 ч.), күдээзи Сувакпит Алексей Алексеевич (1981 ч.)	1. Таймир	
		2. Тэнцина	
4.	Кула Лара Сергеевна (1988 ч.), күдээзи Очур Айдан Робертович	1. Амита	
		2. Анур	

**Оглу Кула Александр Ховалыгович (1960 ч.)
Керни Кула Мария Улуг-Караковна (1959 ч.)**

№	Ажы -төлү	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Кула Артыш Александрович (1984 ч.)		
2.	Кула Аржаана Александровна (1985 ч.), күдээзи Соян Шолбан Максимович (1985 ч.)	1. Амелия	
		2. Максим	

3.	Кула Айдын Александрович (1987 ч.)		
4.	Кула Алим Александрович (1989 ч.), кeрни Кула Аржаана Семеновна (1989 ч.)	1. Анастасия	
		2. Александр	
		3. Виктория	
5.	Кула Анай Александровна (1991 ч.), күдээзи Бадыраа Айдыс Сергеевич (1989 ч.)	1. Циренот	
		2. Дарина	
6.	Кула Ай-кыс Александровна (1995 ч.), күдээзи Салчак Кузел Владимирович (1994 ч.)	Оргаадай	

Уруу Хертек (Кула) Светлана Ховалыговна (1962 ч.), күдээзи Хертек Гаврош Дадар-оолович (1962 ч.)			
№	Ажы- төлү	Уйнуктары	Уйнуктарынын уруглары
1.	Хертек Дозураш Гаврошовна (1988 ч.)		
2.	Хертек Начын Гаврошович (1990 ч.)		

Ховалыг Чыпсынмаа Оскуровна биле
Ховалыг Кула Бойдуевичиниң салгалдары

Седип (Кула) Партизан Ховалыговна, Седип Сарыг-оол Иргитович

Раиса Ховалыговна, акызы Михаил Ховалыгович

Кула Михаил Ховалыговчинин улуг оглу Маадырның кудазы

Кула Март-оол Ховалыгович, Кула (Нордат) Серен Хертековна, уруу Меңги

Серен Хертековна , Байлак, Саая (Ховалыг) Елизавета Кулаевна

Кула Раиса Ховалыговна, Доскаар Юрий Донгакович

Сергей, Алексей Ховалыглар
Саая (Кула) Зоя Ховалыговна дунмалары-биле

Кула Александр Ховалыгович

Кула Тамара Оюн-ооловна уруглары-биле

Кула Сергей Ховалыгович эжи-биле

Кула Лариса Дорлаевна, Серен Хертековна

Март-оол Ховалыгович, Серен Хертековна оглу Шолбан

Кула Мерген, 1989 чылда Улан-Баторга шериг эрткен

Чыпсыңмаа Оскуровнаның салгалдары

Раиса Ховалыговна, Сергей Ховалыгович база Светлана Ховалыговна Кулалар

Кула Радионнуң уруу Белектің кудазы

МОНГУШ (ХОВАЛЫГ) АЛДЫН-КЫС ОСКУРОВНА
Монгуш (Ховалыг) Алдын-кыс Оскуровна биле
Монгуш Намчыл Нам-Шыыраповичиниң салгалдары

Алдын-кыс Оскуровна кайгамчык буян-сеткилдиг, уруг-дарыгга хөлчөк ынак, хөй ажы-төлдүг кады төрөөннөринге бүгү талазы-биле канчаар-даа аажок улуг дузаны кадып чораан. Ол ада-иезиниң чараш мөзү-бүдүштүг, ажылчын-кежээ, холу чемзиг, арыг-силиг, дузааргак кызы чораан. Ооң ырлаары кайгамчык. «Өдүгөн тайга» деп ырыны ырлаарга, хаяларда чаңгыланып, бырлаңайнып турган ышкаш – деп, улус магадап чугаалажыр. Ол шевер, акы-дуңмаларының тон-хевиниң ойбак-дыдыын илип, даарап бээр чораан. Ооң ус-шевери, дузааргак-ажылгыры төөгүгө балалбас исти арттырып каан. Ол Ада-Чурттун Улуг дайынының үезинде үе-чергези эш-өөрү-биле Кызылга чылыг хептер дааражып, фронтуга улуг дузанын каткан тыва кыстарның бирээзи. Дайын төнерге, чанып келгеш, Алдын-кыс Оскуровна кедергей ат-сураглыг, бажын ашкан мал-маганныг, сай дажы дег чараш чылгылыг, бай-шыдалдыг Монгуш Ном-Шыыраптын чаңгыс оглу Намчылга барып алгаш, балдыры дыңзыг, шыырак чурттай берген. Өг-бүлө күрүнениң мал-маганын кадарып, малчынның чымыштыг ижинге ажы-төлүн чаңчыктырып, өстүрүп, бут кырынга тургускаш, өөнүн ээзи-биле хүндүлүг дыштанылгаже үнгеннер.

Монгуш (Ховалыг) Алдын-кыс Оскуровна биле Монгуш Намчыл Ном-Шыырапович 1 кыс, 1 оолдуглар. Улуг уруу Сарыглар (Монгуш) Зинаида Намчыловна, өөнүн ээзи Сарыглар Бады-Белек Кодурович, олар 1 кыстыг, адын Вера дээр, 1 оолдуг, Буян дээр. Зинаиданың дуңмазын Олег Намчылович дээр, өөнүн иштин Мария Арган-ооловна дээр. Олар 3 ажы-төлдүг: Олча, Шончалай, Очур.

Оларның аът-хөлге, мал-маганга ынак оглу Олег, кенни Антонинаның чараш салгалдарының хеймери Очур Олеговичиниң өг-бүлө туткан хүнүгө тураскааткан йөрээлимни бижидим.

*Өгбелериңниң хүлдүг өдээн эргип чору,
Өстүрүп каан ада-иеге мөгейип чуртта!*

Төрелдерим аразынга
Дөспөс ордан оол чораан.
Төрөл чону Олег-оол дээр
Төлөптүг-ле ховар кижиги.

Ожуктун үш дажы-даа дег,
Олег дуңмам оглу, кызы
Оюн оя, чуртун ээлеп,
Омак, байлак чоруур болзун!

Аът дээнде тынын садар,
Аъдын мунгаш, омаа дирлир,
Акы, угба чонун көргөш,
Аксы-сөзү ээлдек чымчак.

Ачазының буян-кежиги
Аалынга доктаар болзун!
Аныяктар аас-кежиги –
Ажы-төлү арбын болзун!
Курай! Курай! Курай!

Аксым сал дээр чүгүрүктү
Аргамчылап, тудуп алгаш,
Эмдик чаваа өөрөдирде,
Эрестиин-не чону кайгаан.

Өгленишкен уругларым оду-көзү хөрлээлеп,
хып-ла чорзун,
Өлчей-кежиги, сүлдө-сүзүү
Ожук-паштан ыравазын!
Курай! Курай! Курай!

Эзеңгизин деспенгелек,
Эзеринге ийленгештиң,
Аскымнадып ыңай боорга,
Аңаа доозун артып калыр.

*Төрелдериниң мурнундан
ачазының төрөл угбазы Анна Ооржак
Кызыл, 30.06.2023 чыл.*

Уруу Сарыглар (Монгуш) Зинаида Намчыловна (1948 ч.), күдээзи Сарыглар Бады-Белек Кодурович (1948 ч.)			
№	Ажы-төлу	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Монгуш (Сарыглар) Вероника Бады-Белековна (1971 ч.), күдээзи Монгуш Сергей Седен-оолович (1972 ч.)	Аржаана (1998 ч.), күдээзи Будуш (1997 ч.)	1. Улегер (2019 ч.)
			2. Дангына (2021 ч.)
2.	Сарыглар Буян Бады-Белекович (1986 ч.), керни Сарыглар (Яковлева) Буяна Сандыевна (1988 ч.)	Сандаюш (2008 ч.)	

Оглу Монгуш Олег Намчылович (1953 ч.), керни Монгуш Мария Арган-ооловна (1955 ч.)			
№	Ажы-төлу	Уйнуктары	Уйнуктарының уруглары
1.	Монгуш Олча Олеговна (1981 ч.), күдээзи Монгуш Аяс Альбертович (1976 ч.)	Кристина (2002 ч.), күдээзи Амыр-Санаа (2002 ч.)	Угер (2021 ч.)
2.	Монгуш Очур Олегович (1991 ч.), керни Монгуш Орлана Октяевна (1993 ч.)	1. Виктория (2014 ч.)	
		2. Регина (2015 ч.)	
		3. Алдына (2021 ч.)	
	Монгуш Шончалай Олеговна (1988 ч.), күдээзи Донгак Артыш Валерьевич (1987 ч.)	1. Айдемир (2009 ч.)	
		2. Евгения (2013 ч.)	
		3. Андриян (2020 ч.)	

Монгуш (Ховалыг) Алдын-кыс Оскуровна

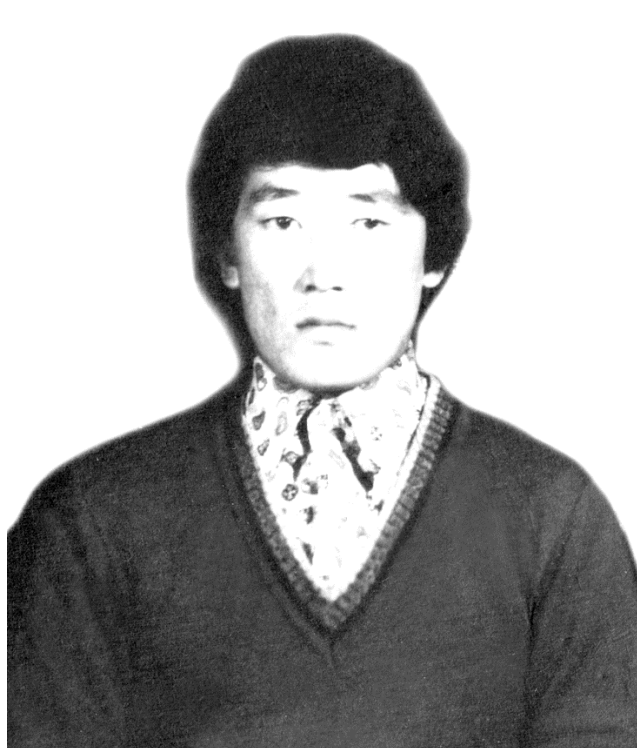

Монгуш Намчыл Ном-Шыырапович

Сарыглар (Монгуш) Зинаида Намчыловна өөнүң ээзи Сарыглар Бады-Белек Кодурович

Монгуш Олег Намчылович

Монгуш Мария Арган-ооловна

Угбашкылар Монгуш (Сарыглар) Вероника
Бады-Белековна, Сарыглар Буян
Бады-Белекович

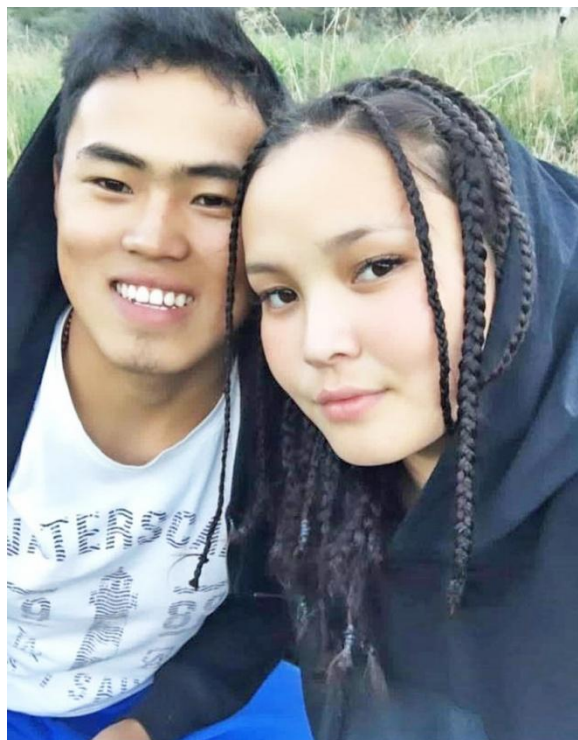

Шончалай Олегковна, Артыш Валерьевич
уруглары-биле

Монгуш Очур Олегович,
Монгуш Орлана Октяевна уруглары-биле

Кристина, Амыр-Санаа

Олча Олеговна, Аяс Альбертович

ХОВАЛЫГ БООДАЛ ОСКУРОВИЧ
Ховалыг Боодал Оскурович (1932 ч.) биле Ховалыг (Ондар) Бичик
Чыдыг-ооловнаның (1934 ч.) салгалдары

Ачавыс Ховалыг Боодал Оскурович – улуг өгбевистиң 5 дугаар оглу. Бора-Тайга суурга 1932 чылда төрүттүнгөш, эр болуп өзүп келгөш, акыларын эдерип, балды-хирээ тудуп, күш-ажылчы оруун кожууннуң төвү Суг-Аксы суурунун эге таваан тургускан хоочун тудугжуларның бирээзи. Сут-Хөл кожууннуң хереглекчилер ниитилелинге (райпо), Сут-Хөлдүн көвүрүүнүн тудуунга улуг үлүг-хуузон кириштирген. Эки ажылы дээш шаңнал-макталдарлыг. Күш-культурага ынаа-биле кожуун байырлалдарына, Наадымнарга хүрешкеш, хүндүткел бижииктер болгаш шак шаңналдарны ап чораан (ол уеде шак дээрге кончуг улуг үнелиг шаңнал турган). Боду хөглүг-баштак, дузааргак, хүндүлээчел, биче-сеткилдиг, акыларының, угбаларының, дуңмаларының быжыг чөлеңгиижи, дузалакчызы, деткичизи. Авазын чүгле бодунун бажынынга тургузуксаар, кады чурттаан эжинге бүзүрелдиг, төрөлдөргө хүндүткелдиг кижиге.

Авазыс Ховалыг Бичик Чыдыг-ооловна 1934 чылда Суг-Аксы суурга төрүттүнгөш, өскөн. Ол-ла суурнуң столоваязынга чем кылып, пекарняга хлеб быжырып, хөй чылдарда ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Ховалыг Боодал Оскурович-биле 1954 чылда өг-бүлө тудуп чурттай бергеш, 3 ажы-төлдүг, аас-кежиктиг, эпиг-найыралдыг кады чурттаан.

Уруглары:

Ховалыг Любовь Боодаловна (1955 ч.)

Ховалыг Сергей Боодалович (1956 ч.)

Ховалыг Михаил Боодалович (1958 ч.)

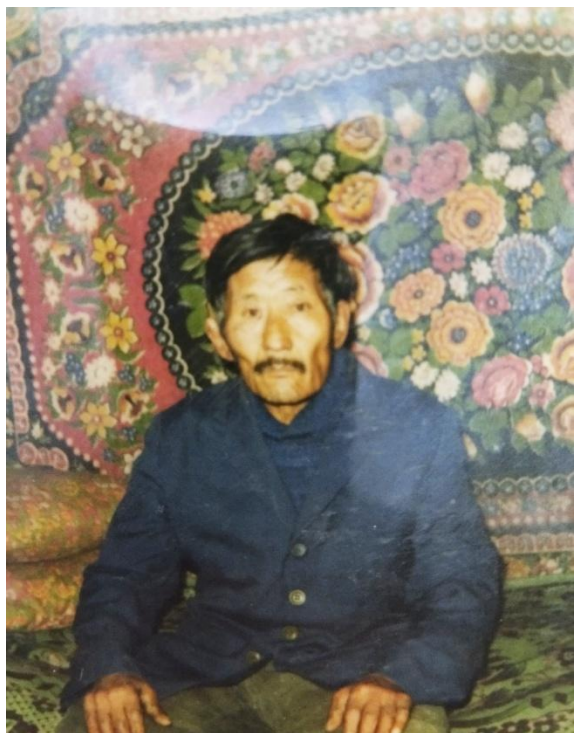
Уруу Донгак (Ховалыг) Любовь Боодаловна (1955 ч.), күдээзи Донгак Юрий Доржулдайович (1957 ч.)			
№	Ажы-төлү	Уйнуктары	Уйнуктарын ың уруглары
1.	Ховалыг Адар Боодалович (1974 ч.), керни Ховалыг (Сат) Саглаш Владимировна (1975 ч.)	1. Лия (2000 ч.), күдээзи Дозураш (1995 ч.)	1. Ева (2020 ч.)
		2. Оскур (2008 ч.)	
		3. Булат (2015 ч.)	
2.	Самдан (Донгак) Юлия Юрьевна (1979 ч.), күдээзи Самдан Серен- Доржу Чамзыевич (1976 ч.)	1. Кудер (2002 ч.)	
		2. Ангыр (2006 ч.)	
		3. Алдынсай (2016 ч.)	
3.	Донгак Леонид Юрьевич (1981-1993 чч.)		
4.	Соян (Донгак) Надежда Юрьевна (1983 ч.), күдээзи Соян Сонам Салчытович (1990 ч.)	Намсрай (2017 ч.)	
5	Самдан (Донгак) Наталья Юрьевна (1986 ч.), күдээзи Самдан Темир Константинович (1975 ч.)	1. Даяна (2011 ч.)	
		2. Дамир (2014 ч.)	
		3. Таир (2019 ч.)	

6	Күжүгет (Донгак) Чойгана Юрьевна (1992 ч.), күдээзи Күжүгет Чаян Александрович (1988 ч.)	1. Айдасай (2015 ч.)	
		2. Айлин (2023 ч.)	

Оглу Ховалыг Сергей Боодалович (1956 ч.), керни Ховалыг Зоя Сесиновна (1956 ч.)		
№	Ажы-төлү	Уйнуктары
1.	Ховалыг Буян Сергеевич (1980 ч.)	1. Кан-Болат (2011 ч.)
		2. Намзырай (2015 ч.)
2.	Ховалыг Байлак Сергеевна (1983 ч.), күдээзи Ахмедов Рахматджон Джураевич (1981 ч.)	1. Тэмир (2018 ч.)
		2. Элиза (2019 ч.)
3.	Иргит (Ховалыг) Сай-Суу Сергеевна (1986 ч.), күдээзи Иргит Адыгжы Бурлей-оолович (1985 ч.)	1. Ангыр (2010 ч.)
		2. Алдын-Херел (2014 ч.)

Оглу Ховалыг Михаил Боодалович (1958 ч.), керни Ховалыг (Орлова) Любовь Алексеевна (1952 ч.)		
№	Ажы-төлү	Уйнуктары
1.	Нурсат (Ховалыг) Антонина Адамовна (1975 ч.), күдээзи Нурсат Анатолий Сергеевич (1975 ч.)	1. Монге-Байыр (2000 ч.)
		2. Ариадна (2003 ч.)
		3. Лилия (2009 ч.)
2.	Ховалыг Анатолий Михайлович (1980 ч.), керни Ховалыг (Чамдан) Наталья Вадимовна (1982 ч.)	1. Саира (2005 ч.)
		2. Саян (2007 ч.)
		3. Софья (2013 ч.)
3.	Ховалыг Антон Михайлович (1983 ч.), керни Ховалыг Сылдыс Алдын-ооловна (1982 ч.)	Тайгана (2012 ч.)
4.	Ховалыг Андрей Михайлович 1984	Надежда (2010 ч.)
5	Балдаң (Ховалыг) Кызыл-Кат (Татьяна) Михайловна (1986 ч.), күдээзи Балдан Буян Сергеевич (1980 ч.)	1. Яна (2012 ч.)
		2. Веста (2013 ч.)
		3. Александра (2021 ч.)

Ховалыг Боодал Оскурович, Ондар Бичик Чыдыг-ооловна

Боодал Оскурович чаа-авазы Кыйбак Намчылаковна база уруглары-биле

Ховалыг Боодал шериг албанын Корей дайынынга эрттирген

Донгак (Ховалыг) Любовь Боодаловна, Донгак Юрий Доржулдайович

Ховалыг Сергей Боодалович, Ховалыг Зоя Сесиновна

Ховалыг Михаил Боодалович, Ховалыг
(Орлова) Любовь Алексеевна

Ховалыг Адар Боодалович,
Ховалыг Саглаш Владимировна

Любовь Боодаловна уруглары, күдээлери-биле

Любовь Боодаловна, Юрий Доржулдайович кыстары-биле

Адар, Саглаш уйнуу-биле

Антонина, Анатолий Нурсаттар уруглары-биле

Байлак, Рахматджон уруглары-биле

Зоя Сесиновна уруглары, уйнуктары-биле

Андрей Михайлович Шагаа саңының чанында

Михаил Боодаловичиниң оолдары саң үзінде

Ховалыг Михаил Боодалович оолдары-биле

ХОВАЛЫГ АЯКАЙ ОСКУРОВНА

Бальчин (Ховалыг) Аякай Оскуровна биле Бальчин Валерий Дембиреловичтин салгалдары

1934 чылдың февраль 18-те Бора-Тайга суурга Оссур (Оскур) чаңгы кырган-ачавыс, Дүү-Дарый кырган-ававыстың кыстарының хеймери бооп бистин ававыс Аякай төрүттүнген. Суг-Аксы школазын дооскаш, Бай-Тайга кожууннун Бай-Тал суурунче кады төрөөн угбазы Чыпсыңмаа Оскуровна сугже уругларын карактажып чеде берген. Ол үеде Тээли суурга шыгжамыр банкызынга ажылдап турган Бальчин Валерий Дембирелович дээр аныяк солун оол-биле душчуп, чоокшулажы берген. Ол Кызылдың Совет партия школазын дооскаш, эжи Соян Чакар-биле Эрзин кожууннун комсомол комитетинге ажылдап турган. Удаваанда олар салым-чолун холбап, 1955 чылдың июль 4-те Көьп-Сөөк сумузунга бадылашканнар, а 1956 чылда Сүт-Хөл кожууннун хереглекчилер конторазынга ажылдап эгелээн. Ачавыс Валерий Дембирелович 1960-65 чылдарда Хорум-Даг, Чыраа-Бажы суурларга хлеб быжырап пекарняга эргелекчилеп чораан, а ававыс Аякай Оскуровна хлеб быжырыкчылап турган. Оларның өг-бүлөзи 1975 чылда катап төрөөн чурту Тээлиже көжүп келген, ачавыс кожууннун шериг комиссариядынга саң-хөөзүн харыылап, даргалай берген. 1981 чылда бурунгаар чүткүлдүг ада-иевис төп чер Кызыл хоорайже көжүп келгеннер. Ачавыс 1985 чылга чедир Кызыл кожууннун куш фабриказынга ажылдап, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Олар хөй ажы-төлдү өстүрүп, эртем-билиг чедирип, бут кырынга тургусканнар.

Уруглары:

1. Монгуш (Балчын) Светлана Валериановна (1955 ч.)
2. Санчыдар (Бальчин) Ульяна Валерьевна (1958 ч.)
3. Бальчин Максим Валерьевич (1961 ч.)
4. Бальчин Диин-оол Валерьевич (1963 ч.)
5. Бальчин Оксана Валерьевна (1966 ч.)

Уруу Монгуш (Балчын) Светлана Валериановна (1955 ч.), күдээзи Монгуш Самсон Бойбуевич (1950 ч.)		
№	Ажы-төлү	Уйнуктары
1.	Вячеслав (1987 ч.), керни Монгуш (Ондар) Елена (1989 ч.)	Артур (2017 ч.)
2.	Сылдыс (1989 ч.), керни Монгуш Анжела (1989 ч.)	1. Эволя (2011 ч.)
		2. Алдын-Доржу (2016 ч.)

Уруу Санчыдар (Бальчин) Ульяна Валерьевна (1958 ч.), күдээзи Санчыдар Александр Монгушович (1954 ч.)		
№	Ажы-төлү	Уйнуктары
1.	Санчыдар Салим Александрович (1982 ч.), керни Санчыдар Аида Анатольевна (1982 ч.)	1. Амина (2003 ч.)
		2. Багыр (2005 ч.)
		3. Александра (2012 ч.)

2.	Тежит (Санчыдар) Елена Александровна (1984 ч.), күдээзи Тежит Чингис Владимирович (1983 ч.)	1. Субудай (2007 ч.)
		2. Шуру (2011 ч.)
		3. Санчай (2017 ч.)
3.	Санчыдар Кежик Александрович (1984 ч.), керни Попуу Айрана Викторовна (1991 ч.)	1. Согдиана (2012 ч.)
		2. Дамырак (2015 ч.)
		3. Сайын-Белек (2018 ч.)
		4. Дан-Хаяа (2021 ч.)
4.	Санчыдар Буян Александрович (1993 ч.)	

Оглу Бальчин Диин-оол Валерьевич (1963 ч.)		
№	Ажы-төлү	Уйнуктары
1.	Бальчин Эдуард Диин-оолович (1987)	

Уруу Бальчин Оксана Валерьевна (1966 ч.)		
№	Ажы-төлү	Уйнуктары
1.	Бальчин Алиса Валерьевна (1988 ч.)	1. Чойган (2005 ч.)
		2. Валерия (2007 ч.)
2.	Саая Аян Юрьевич (1992 ч.)	
3.	Хомушку Чаян Михайлович (1995 ч.)	

Дуу-Дарый Амчаевна хеймер уруу Аякайның өг-булези-биле

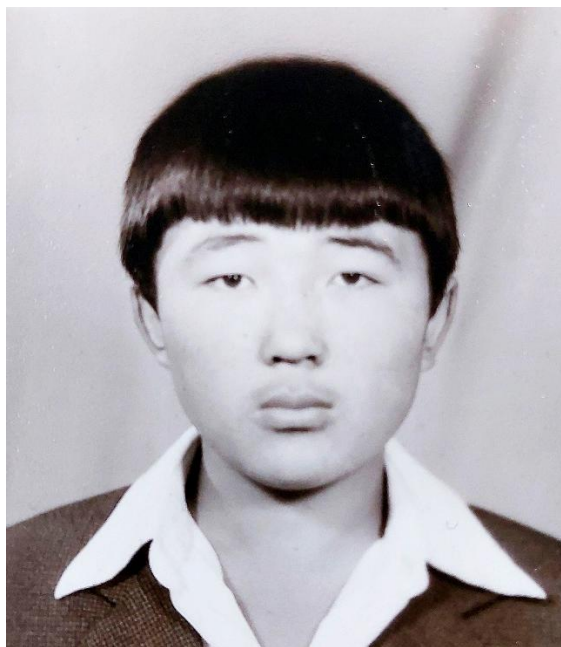
Бальчин (Ховалыг) Аякай Оскуровна, Бальчин Валерий Дембирелович

Аякай Оскуровна уруглары Светлана, Ульяна, кудээлери Самсон, Александр-биле

Бальчин Максим Валерьевич

Бальчин Диин-оол Валерьевич

Бальчин Оксана Валерьевна

Аякай Оскуровнаның салгалдары

Светлана, Ульяна, керни Марина

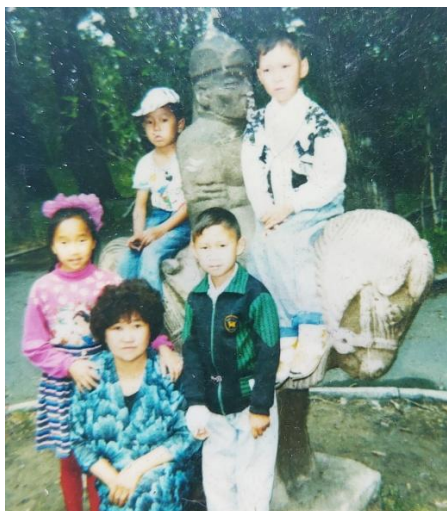

Аякай Оскуровна авазының кады төрээн оол дуңмазы Киштеектің оглу Дадар-оол,
өөнүң ээзи Борбаан база дуңмазы Урана

Светлана Валерьяновна, Самсон Бойбуевич, оолдары Слава, Сылдыс

Ульяна уруглары-биле

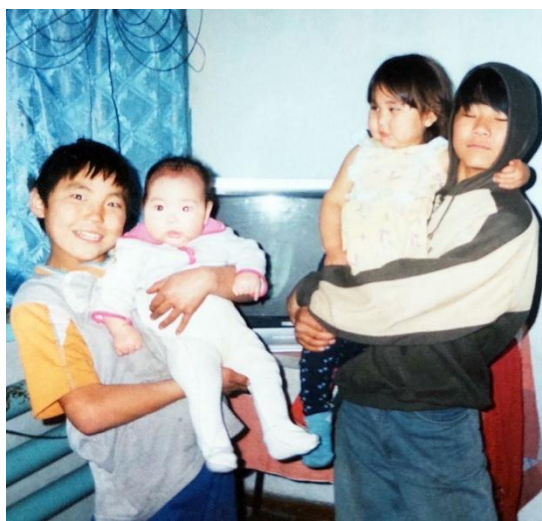
Ульянаның уруглары – Салим, Елена, Кежик, Буян

Ульяна Валерьевнаның уруу, күдээзи уруглары-биле

Оксана уйнуктары-биле

Оксананың оолдары Аян, Чаян

ХОВАЛЫГ ХОМУСТААР ОСКУРОВИЧ

Ховалыг Хомуस्ताар Оскурович биле Ховалыг (Донгак) Серен Комбуевнанын салгалдары

Эргим ачавыс Ховалыг Хомуस्ताар Оскурович дээрзи Оскур Чүлдүмович биле Дүү-Дарый өгбелеривистиң хеймер оглу. Ол үеде кырган-ававыс 50 харлыында божупкан, кырган-ачавыс 51 харлыг турган. Кырган-ававыс дыка тывынгыр, сагынгыр, мерген угаанныг, чаптанчыг чүвези ишти-хырны көстүп кээрге, ол ыядып чажыртынар дээш, тонун ужулбас, өөнден шоолуг үнүп, көскүлөңневес апарган. Ол хамаан чок улгады берген уругларының өглери чанынга кожа-кожа турда, оларның өглерин шала озалааш кылдыр, өөнден ырадыр тиктирип каапкан турган.

Бир-ле хүн, часкы өйде, кежээ орайтадыр кырган-ававыстың эъди аарып эгелээн. Ол дээрге 1938 чылдың 4 айның 10 хүнүнде орай кежээ кырган-ававыс уругларының 8 дугаары хеймер оглун божуп алган. Угбалары, акылары авазы оол дунма божуптарга, өөренинден амырааш, чиигээн иезиниң чанынга авазын алаактырып, хомустап берип, шуут-ла даңны атсы удувааннар. Ынчан өглер бүрүзүнге игил, бызаанчыны тербе бажынга азып каан турар, а хомусту ажы-төл хойлап алгаш, өшкү-хоюн дозуп чорааш, ойнап чоруур. Демир хомус, кулузун хомус, чарты хомус дээш кандызынга-даа улуг, биче дивес ойнаар үе турган. Хондур хомус хап ойнааш, даң адып кээрге, оол дунмазының адын Хомуस्ताар деп адап бергеш, өглеринче тарап чанганнар, ынчалдыр-ла ачавыс Хомуस्ताар деп ховар, чараш, солун аттыг болган. Дунмазының адын даң чырып, хүн үнүп кээрге, адааны улуг ужурулуг деп ававыс чугаалаар чүве. Ачавыс эң хеймери болгаш эрге чассыг, турза, узун, тутса, мөге, хүрежир эр болуп өзүп келген. Чаңгыс эвес удаа хүрештерге шүглүр, акыларындан дудак чок оптуг, ховар аргаларлыг мөге чораан. Шеригден кээрге, кады төрөөн угбазы Алдын-кыс, честези Намчыл авазы-биле иелдирзин чанынче ап алганнар. Оларга дузалакчы кадарчылап, авазы-биле кады угба-честезиниң уругларын алчып, хоюн кадаржып турганнар.

Ол шагда аныяктарны төрелдери сеткилинге кирген кижизинге дугурушкаш душтуруп, өглөп каар чаңчыл база турган. Ачавысты угба, честезиниң аалынче ап алган чажыт чылдагааны база ол чаңчылда турган. Честези бирээ эдержир эжиниң уруун чуржузунга душтуруп алыксап чораанын ол эжинге чугаалаарга, эжи чөптүг деп санааш, уруу-биле улуг чугааны кылган. Ынчалдыр-ла тааржыр кысты тып, сорулгазын чедип алганнар. Бот-боттарын көрүшпээн аныяктарны душтуруп, шай бузуп, холун дилеп, кады төрөөн акылары, угбалары Чадаана чурттуг Сарыг Комбу дээр лама башкының аалынга часкаар 1959 чылда уруу Серенни дилеп чедип келгеннер. Ачавыс бир дугаар келген улусту көрүптерге, авазындан эгелээш, эр-даа, кыс-даа кижилери улуг кара-кара улустар болган. Душтуруп келген оол база-ла узун, шыырак, улуг, көк карактарлыг, улуг хаайлыг эр болган. Бистиң ававысты Серен Комбуевна дээр. Ачавыс ак шырайлыг, бедик думчуктуг, улуг карактарлыг, дилеп келген улуска хевирлеш-даа болган. Кунчуглары аныяктарны боларның биске дөмейин, амыдыралы аас-кежиктиг болурлар дижип чанганнар. Ол-ла чылдың 6 айның 26-да кудазын дүжүрүп, өгленип алганнар. Шынап-ла, олар аразында сонuurгажып, тааржып, Чадаана хоорайга турумчуп, кады чурттааш, 8 ажы-төлдү өстүргеннер. Ачавыс Чадаананың промкомбинадынга чазаныкчылап, чоннуң хереглелдерин, төрелдериниң чагаан эт-севин чазап берип чораан. Ооң шеверин эш-өөрү, чоок кижилери үнелеп, эт-септи чагыыр турган, ол эт-херекселдер ам-даа бар, ажыглап чоруур бис.

Уруглары:

1. Ховалыг Марта Хомустааровна (1960 ч.)
2. Ховалыг Күнзеш Хомустааровна (1962 ч.)
3. Ховалыг Мерген Хомустаарович (1964 ч.)
4. Ховалыг Оюмаа Хомустааровна (1966 ч.)
5. Ховалыг Чечек Хомустааровна (1969 ч.)
6. Ховалыг Чечена Хомустааровна (1974 ч.)
7. Ховалыг Эртине Хомустаарович (1975 ч.)
8. Ховалыг Март-оол Хомустаарович (1980 ч.)

Уруу Ховалыг Марта Хомустааровна (1960 ч.)		
№	Ажы-төлү	Уйнуктары
1.	Донгак Сылдыс Анатольевич (1992 ч.), керни Донгак Чочагай Мерген-ооловна (1990 ч.)	1. Бадма (2013 ч.)
		2. Кадынай (2020 ч.)
		3. Айдан (2023 ч.)

Уруу Ондар (Ховалыг) Күнзеңмаа Хомустааровна (1962 ч.), күдээзи Ондар Василий Викторович (1961 ч.)		
№	Ажы-төлү	Уйнуктары
1.	Ондар Айдана Васильевна (1988 ч.)	Найыр (2013 ч.)
2.	Ондар Артыш Васильевич (1991 ч.)	

Оглу Ховалыг Мерген-оол Хомустаарович (1964 ч.), керни Ховалыг (Сат) Любовь Кара-ооловна (1966 ч.)		
№	Ажы-төлү	Уйнуктары
1.	Ховалыг Анжела Мерген-ооловна (1990 ч.)	1. Айлуна (2009 ч.)
2.	Ховалыг Анай-Хаак Мерген-ооловна (1996 ч.)	

Уруу Тойлуг-оол (Ховалыг) Оюмаа Хомустааровна (1966 ч.), күдээзи Тойлуг-оол Монгуш Владимирович (1967 ч.)		
№	Ажы-төлү	Уйнуктары
1.	Ховалыг Чингис Монгушович (1995 ч.), керни Ховалыг Надежда Эдуардовна (1995 ч.)	Эмилия (2023 ч.)
2.	Тойлуг-оол Марина Монгушовна (2000 ч.), күдээзи Конгар-Сюрюн Артыш Буянович (2000 ч.)	Лёва (2024 ч.)

Уруу Ховалыг Чечек Хомустааровна (1969 ч.)		
№	Ажы-төлү	Уйнуктары
1.	Ховалыг Яна Андреевна (1994 ч.)	

Уруу Ховалыг Чечена Хомустааровна (1974 ч.)		
№	Ажы-төлү	Уйнуктары
1.	Шаравии Шойгу-Маадыр Алексеевич (2012 ч.)	

Оглу Ховалыг Эртине Хомустаарович (1975 ч.)		
№	Ажы-төлү	Уйнуктары
1.	Ховалыг Ай-Хаан Эртинеевич (1996 ч.), керни Ховалыг Ай-кыс	
2.	Ховалыг Чойгана Эртинеевна	
3.	Ховалыг Алдына Эртинеевна	

8. Хеймер оглу Ховалыг Март-оол Хомустаарович (1980 ч.)		
--	--	--

1959 чылда керни Серенни дилеп келгени

Хомустаар Оскурович, Серен Комбуевна,
хеймер оглу Март-оол

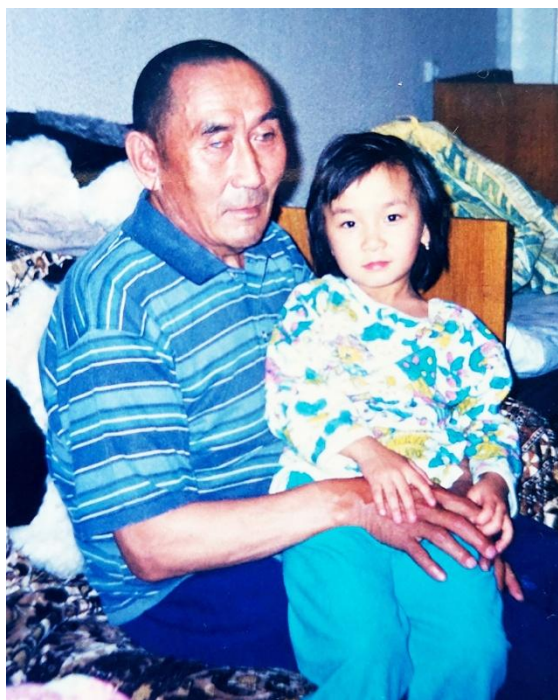
Хүрең Намчылаковна, Кыйбак Намчылаковна, Серен
Комбуевна уруглары-биле, 1980 чыл

Хомустаар Оскурович, Серен Комбුවевна
уруу Чечена

Хомустаар Оскурович, чээни Адар Ховалыг

Хомустаар Оскурович, уйнуу Буяна

Серен Комбුවевна уруглары-биле

Бурунгу ыдык Үстүү-Хүрээвисте Хомустаар Оскуровичиниң уруглары

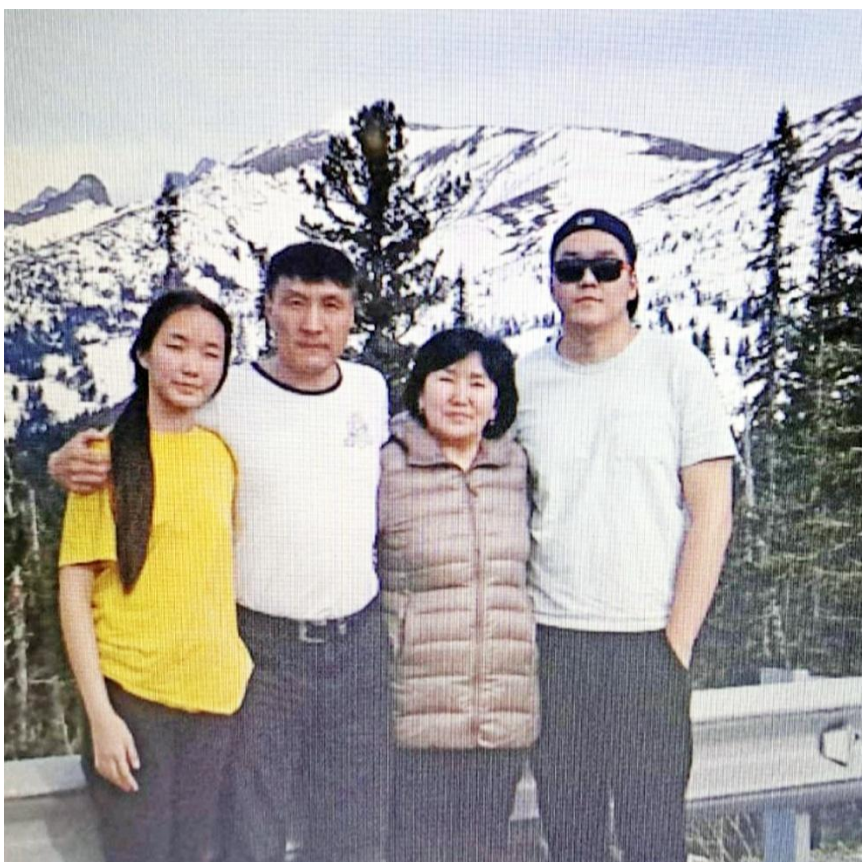

Мерген Хомустаарович, Любовь Кара-ооловнаның өг-бүлөзи

Любовь Кара-ооловна, Мерген Хомустааровичиниң уруглары Анжела, Анай-Хаак

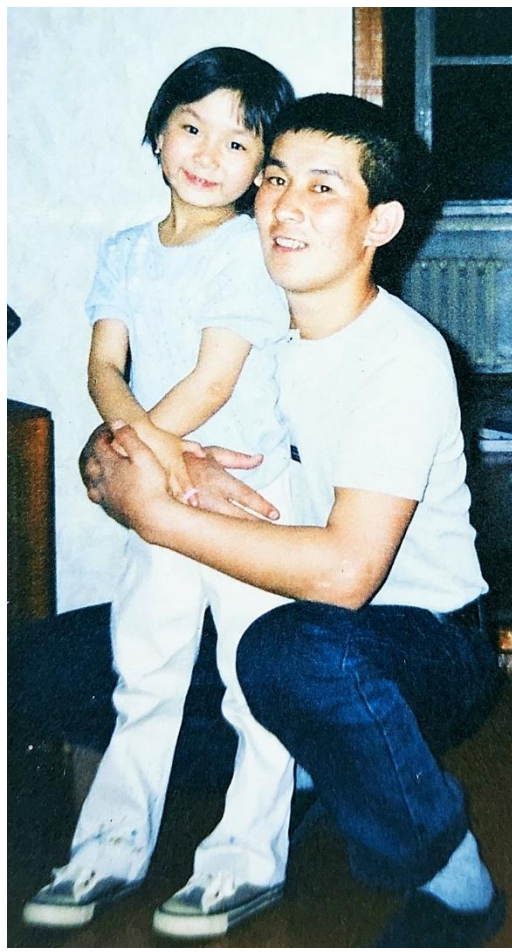

Оюмаа Хомустааровнаның өг-бүлөзи

Эртинэ Хомустаарович оглу Ай-Хаан,
керни Ай-кыс

Буяна даайы Март-оол-биле

Чечек, Күнзеңмаа Ховалыглар

Донгак Сылдыстың өг-бүлөзи

ХЕЙМЕР КЕРНИ – СЕРЕН КОМБУЕВНА ХОВАЛЫГ

Ол бег, кунчуунуң дугайында эң-не үнелиг медээлерни уругларынга арттырып каан буянныг ие. Ооң ачазы лама башкы Доңгак Комбу Дүктүг-оол (шола ады Сарыг-Комбу) 1909 чылда төрүттүнген. Ол чүгле Чадаана хоорайның эвес, бүдүн Тываның ырак-чооктан адап-сурап хереглээн чүдүкчү чонунга канчаар-даа аажок улуг буянын чедирип чораан башкы.

Серен Комбුවена чүдүлге сүзүглелдиг адазының чанынга өскөн болгаш аажы-чаңы оожум, топтуг, кижизиг, улуг-биче чонунга чагыг-сүмелиг, уругдарыынга бот-үлегерлиг, бег, кунчугларынга хумагалыг, оларны канчаар-даа аажок хүндүлээр. Ол улуг кунчуунуң чагыг сүмезин эдерип, чагаан чүүлүн ыяп күүседир чаңчылдыг, кунчуунуң мерген сөстөрүн ыдык деп санап, уругларынга дамчыдып чораан. Улуг кунчуу

кернинге ажы-төлүңерни ыры, кожамыкка алгап-ырлап, алдаржыдып-мактап чорунар, оларның хей-аңды бедик, камгалалдыг чоруур деп чагып чораан.

Хойнуң оглу хураганның

Дешкилээри таан чараш,

Ховалыгның оолдарының

Хоозунда чуруу чараш.

Хову, шөлге мунуп шавар

Хоор сарыг аңдым-даа бар,

Ховалыглар кыстарының

Холун дилээр чүскүүм-даа бар – деп, бичии уругларын ырладып өөредип чораан.

Кунчушулар кандыг-бир эпчок чүүл дыңнаан болза: «Бис чүнү-даа билбес, чүнү-даа дыңнавадывыс але, уруум» – деп кеннинге чагып каар чораан. Ол үеде артык чүве чугаалаарындан улус коргар, айыылдыг үе турган.

Серен Комбුවена шуваганчы назын чедип, сагыл четтиргеш, 2023 чылда бурганнаан.

«Серен Комбුවена чүгле лама башкының уруу болурунундан аңгыда, шаандакы лама башкылар-биле чоок чугаалажып чораан кончуг арыг чүдүлгелиг кижилерниң бирээзи. Ол шуваганчы дугайында кайгамчык дириг төөгүнү караа-биле көрүп чораан болгаш дыка хөйүнү билир. Шаандакы кадайлар үези келирге, бажын дөңгүрерткеиш, олчаан өстүрбейн, сагызынның апаар. Сагызын дээрге амгы үеде камгалал деп ламаларның чугаалаар сөзүн шаандагы үеде ынчаар билип турган.

Ынчаарга бажын дөңгүрертири дээрге шаанда кончуг чүдүлгелиг херээжен улус бо чуртталгада ажы-төлдү өстүргеиш, кылыр чүвени кылып дооскаш, дараазында назынче белегкенири-биле “сагыл” четтирип алыр турган. Ол сагыл карачал улустуң карактың огу ышкаш, беи сагыыр кезектерден тургустунар:

1) Самыым самыраар чорук кылбас мен;

2) Амылыг амытан тыны үспес мен;

- 3) Өскелерниң өнчүзүн чөпиээрел чокка албас мен;
4) Шажын-биле холбаалыг үш-үдүрүм меге чуве чугаалавас мен;
5) Серемчилел чидирер арага-дары ишпес мен.

Бо мындыг карачал кижиниң сагылын башкыдан дилеп, четтирип алган соонда, шаанда кырган херээжен улус бажының дүгүн база дөңгүрертип кааптар турган. Ол ышкаш сагыл четтирген улгады берген херээжен улус база чажының дүгүн дыргак караандан узадыр өстурбес болу бээр. Ооң утказы бо чуртталгада кылыр чүвем кылып доостум, ам шажынга бараан болуп чурттаайн дээни ол.

Ам шаанда чажын дөңгүрерткен, сагыл четтирген кырган-авайлар каастанып кеттинер деп чуве чок. Алдын-мөңгүн сыргаларын ажы-төлүнгө дамчыдыптар. Колдуу улуг лама башкыларга шавылап, хүрээ-хиит ажылын кылчып, кол кезиинде мани номчуп, хүрээ долганып, тейлеп чүдүүрүнгө өйлөжир. Бир солун чуве бо бүгүнү Серен Комбுவна шуптузун анаа дыңнаан азы билиринден аңгыда караа-биле ындыг улусту көрүп, сөөлүндө мен база чажым дөңгүрертип мен деп бодалдыг чорааны бедик унелел! Шак-ла ынчаар Серен Комбுவна келин азы карачал кижиниң сагылын ол хүнден тура сөөлүнгө чедир чажын дөңгүрертип, сагызынныг мен деп чурттап каан.

Сагыл четтирген дээрге бурган мурнунга даңгырак бергеш, бажын дөңгүрерти чүлүдүп каапкаш, шуваганчы назынны хүлээп алганы деп улуг улустан дыңнаан мен. Хөйнү көргөн буянныг иеге, биске арттырып каан төөгүлүг сактыышкыннары дээш, сеткиливис ханызындан чавыс мөгейип чоруулуңар!

Аякай Оскуровның улуг угбазы аалдап келген үези

Аякай Оскуровнаның 60 хары

Бады Денистиң байырлалында

Солангы, Виканың кудазында

Шораана, Араттың кудазы

Айлаң биле Хүрешпеннің байырлалында

Денистиң байырлалында

Очур, Орлананың кудазының эгези

Кула Юрийниң уруу Айгананың холун дилеп келген езулал үезинде

Чаяна, Айдыстың кудазы

ЙӨРЭЭЛ СӨС

Чоннуң ыдык үнелериниң бирээзи оларның төрөл дазылы, төрөөн аймаа, өг-бүлө болгай. Ховалыг Оскур чаңгы – бистиң төрөл аймаавыстың дөзү, чаякчызы, мөңгө ыяжывыс дазылы, өглериwис өшпес чулазы, одувустуң чырык чылыы.

Оскур кырган-ачавыс шииттиргеш, баштайгы үеде Тожунуң Карагаш деп черге ыяш ужуруп, өске херектээннер-биле бир демниг ажылдап турган. Тайгага мөзүлүг ыяштарны кезип ужургаш, Бий-Хемни куду сал-биле бадыргаш, Кызыл хоорайны хөгжүдүп-сайзырадып, бажың-балгат тудуунга ажыглап турган. Ооң дугайында ол үеде шамга онаашкаш, шииттирген аныяк оол Сарыглар Базыр-оол дээрзи Оскур чаңгыга душканын сактып, чээнинге чугаалааны база бир шынныг барымдаа ол. Ооң чугаазындан алырга, кырган-ачавыс кончуг чырык угаанныг, кээргээр сеткилдиг, билбес чүвези чок мерген, аксы-сөзү чымчак, дузааргак, угаангыр-сагынгыр кижии болган. Ол чаңгыс чер-чурттуг аныяк оолга арга-сүмезин кадып, аарый бээрге, эм оъттар-биле эмнеп, дүне удуурда безин, будунуң адаанга адактажып удуп чораан. Чаңгыс чер чурттуг акымның чагыыр-ла чүвези бо: Эртеңги, дүштеки чемиңден хлевиң чартыын төндүр чивейн, шыгжап ап чор, аштадып келзе, күш киир чип ап чоруур сен, дунмам. Ол черге херектээннер «өлбезиниң аргазы-биле өзүн эдип», берге үелерни ажып турганнар. Кылыр ажылы аар-берге, чиир чеми чижек-өйлүг, херек адаанда кижии ыт-кадындан шайгылаштыр хайындырып ижип чоруурун өөрөткөн. Оон ыт-кады ижиртип турда, арган-дорган кижии кышты эки ажып алганын чээнинге төөгүп берген. Сагыш-сеткилин улус дыңналас черге чаңгыс чер-чурттуг оолга ажыдып, чаныксааны илдең, сымыранып чораан. Өгбевис буруу чок черге буруудаттырган болгаш, сагыш-сеткили кударап, ал-боду суларап, каржы үениң кадыг-дошкун үүлезин чүктеп эртип, кара хилинчээн көрүп шаг болган. Аал оранындан, алган кадайындан, чаш, чараш ажы-төлүндөн чарлып, ажыг карак чаштары арнын хорладып кагза-даа, чүгле аалында артып калган уруг-дарыының салым-чолун, келир үезин бодааш, чер-чуртунче безин ээп чанмаан.

Эдержип, дуза кадып чораан акызы көзүлбестей бээрге, дилеп, айтырып сураглаарга, ону соңгаар Саян артынче аппаратанын дамчыыр чугаадан дыңнааш, чоктап шаг болган. Сөөлүнде дыңнаарга, эдержип чорааны эриг баарлыг акызы соңгаарга, өске черге, сөөк салган болган.

Хөөкүй аданың хилинчек човулаңы хилис барбаан, оглу, кызынга, оларның ажы-төлүңгө буян болуп, төл кежии доктаап, чаштар чаяттынып, салгалдары өзүп көвүдээн. Ховалыг Оссур (Оскур) чаңгы биле Дүү-Дарый олар төнчү чок чуртталганы ужуктап кааннар, а салгакчылары өгбелеривистиң кылып, кылыр бодап чораан ажыл-херээн, күзелдерин уламчылап, төрөөн чер-чуртун сайзырадып хөгжүдөр. Келир салгакчылары оларга чоргаарланып, уттундурбас төөгүлүг, балалбас исти арттырар дээрзинге бүзүрел улуг.

Ушканыңарны тургузуп деткиңер,

Улаараанын оттуруп сергедиңер. (А. Ооржак)

Ховалыг Оссур (Оскур) чаңгы өгбөңерниң ачы-буяны, кижик-чолу салгалдарыңарга амыдырап чурттаар бедик сүлде-сүзүктү, сүр күчү-күштү хайырлаар-ла болзунам! Элбек эдэңерден туттунчуп, бедик эктиңерден даянчып, эл-хол болуп, эгин кожа, эп-найыралдыг эдержип, өзүп-көвүдөп, төрөөн чериңерни ээлеп, төнмөс чуртталганы уламчылаарыңарны йөрээдим. Курай! Курай! Курай!

Мындыг кайгамчык эрес, быжыг тура-соруктуг улуг өгбевиске мөгейип, ооң салгалдары четтиргенивисти илередип, Оскур-Чаңгы кырган-ачавыстың улуг оглу Самдан Оскуровичиниң дөрт дугаар оглу Дары Самдановичиниң ийи дугаар оглу Радик Дарьевич

оларның үш дугаар оглу Ховалыг Чолдуг – 5-ки салгалывыс (Чолдугнун авазы Саяна Николаевна). Ат-сураа чонда алгаан Тывавыстың аныяк ыраажызы. Сөзү Орлан Дамба-Хуурактыы, аялгазы Кара-Сал Седен-Очурнуу «Чуртумайга чурттаксаар мен» деп ырыны салгалывыс ырлап чоруурунга чоргаарланып, Ховалыг Чолдугнун күүселдезинде кайгамчык чараш ырыны улуг өгбевистиң өшпес чырык адынга тураскааттывыс. Кижилер билбес чүве чок, улуг өгбевис чуртунга чурттаксап-ла чораан боор дээрзин билип, медресеп арттывыс.

ЧУРТУМАЙГА ЧУРТТАКСААР МЕН

Чуттуг, багай чуртталгага чалынмайн,
Чуртум-биле, чонум-биле чурттаксаар мен.
Хаттыг, чаъстыг, бүргег, аяс кандыг-даа бол,
Харамдыгып, хамык-биле чурттаксаар мен.
Хаттыг, чаъстыг, бүргег, аяс кандыг-даа бол,
Харамдыгып, хамык-биле чурттаксаар мен.

Кижилерниң аразынга кижилер болуп,
Кириштирген үлүүм сөңнөп чурттаксаар мен.
Чүдүлгелиг, сагылгалыг, дагылгалыг
Чуртум алгап, чүдүп-тейлеп чурттаксаар мен.
Чүдүлгелиг, сагылгалыг, дагылгалыг
Чуртум алгап, чүдүп-тейлеп чурттаксаар мен.

Ховар чуртум, хоор чонум
Хоомай бодап сеткивес мен,
Хаяаланган чуртум йөрээп чурттаксаар мен.
Дагларынга, хемнеринге,
Даштарынга, довураанга
Авыралдап, күдүк базып чурттаксаар мен.

Даглыг чуртум сүүр бедик сыннарынга
Тайып чорааш, үңгөп тургаш, чурттаксаар мен.
Дагын-дагын катап маңаа төрүттүнгөш,
Тайгазынга эргеленип чурттаксаар мен.
Дагын-дагын катап маңаа төрүттүнгөш,
Тайгазынга эргеленип чурттаксаар мен.

Авторнуң түңнел сөзү

Кырган-авам мээң төрүттүнген черим дугайын дыка тода тайылбырлап, көргүзүп каан чүве. Тар-Үзүктеп ажып кээрге, Ортаа-Хову дужунда, амгы Хемчик хемде көвүрүгнүң адаа, хемниң оң талазында, арыг иштинде Хадыңныг өдек деп чер бар, улуг-улуг хадыңнар үнүп турган дээр. Ам ында чүгле теректер, хараган колдады өзүп турар. Солун чүве Күске чылының кыжынында, Чаа чыл мурнунда, кидис өггө төрүттүнген кижиге болдум. Ынчан ужуз чораан ала-сааскан доңгаи, кээп дүжүп, бора-хөкпеиштер чыып каан топка аразынга доңуп өлүп каар соок үелер турган. Хыраалыг, кыржаң соок кышкы айларны, хат-когурумнуг часкы үелерни Хемчиктин эрес, кезээ төлдери, өгбелеривис шыдажып, ажы-төлүн өстүрүп, мал-маганын чудатпайн, алаактын ак талдарын шаңдалап берип, чемгерип, деңгел кирип, уруг-дарыын хонак, тараазын сүтке тараабыдаа кылып, хайындырып, доруктуруп, өстүрүп ап амыдырап, чуртун ээлеп чорааннар. «Инектиг кижиге – тодуг, хойлуг кижиге – каас» дээни-ле шын. Хемчик чону азыраан-малының ажык дузазы-биле ооң эът-кежинден идик-хеп даарап, ижер-чииринге ажыглап, амыдырап чораан амыр эвес үеде төрүттүнген кижиге болдум.

Мээң угум-төөгүм дээрге Ховалыг Оссур Чүлдүмовичиниң кадайы Ховалыг (Куулар) Дүү-Дарый Амчаевнаның кады төрөөн оол дуңмазы Куулар Киштеек Амчаевичиниң (шолазы Манчы-Кулак, мөге кижиге) улуг уруу Ондар (Куулар) Чадаг-Кат Киштеековнаның дун уруу мен. Кырган-авам, кырган-ачам суг мени өстүрүп каан. Бо өгбелерим өглеринге үнүп-кирип, оларны караам-биле көрүп, кулаам-биле дыңнап, аралажып, оларның ажы-төлү-биле деңге өскөн мен...

«Өг-бүлө дээрге ыдык-чаагай болгаш дүвү чок далай дег, ханы уткалыг билишикиндир. Төөгүнүң дөзү, төрелдин угу өг-бүледен эгелээр». Чеден ажыг чыл амыдырап, чурттап келген назынымда аныяк өскөнгө йөрээп келген сөстөрүм-не бо.

Анна Ооржак (Куулар Уран)

Ажыглаан литература

1. Потапов, Л.П. Очерки народного быта тувинцев / Л.П. Потапов. – Москва : Наука, 1969. – 402 с. – Текст : непосредственный.
2. Серенот, С.К. Тыва хүрээлерниң болгаш лама башкыларның төөгүзү : төөгү материалдары, сактыышкыннар / С.К. Серенот. – Кызыл : ИП Ооржак Р.К., 2015. – 216 ар. – Сөзүглел : боду.
3. Ховалыг, М.Б. Чоргааралым херелдери / М.Б. Ховалыг. – Кызыл : Тываның Ю.Ш. Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2009. – 400 ар. – Сөзүглел: боду.

Архив материалдары:

Тыва Республиканың национал архивинден ушта бижилге № 650, 2022.11.24:

- 1) Ф. 734, оп. 1, д. 269 лл. 38 об.;
- 2) Ф. 734, оп. 1, д. 269 лл. 100-102.

Информаторларның даңзызы

1. Ховалыг Дарташ Мөңге-Назынович, 82 харлыг, Кызыл
2. Ооржак Хапыр-оол Амыр-Ашакович, 76 харлыг, Кызыл
3. Кула Серен Хертековна, 80 харлыг, Кызыл
4. Кенден Алдын-оол Ондарович 77 харлыг, Кызыл
5. Кенден Адар Алдын-оолович, 53 харлыг, Кызыл
6. Монгуш Светлана Валериановна, 1955 ч., пгт. Каа-Хем
7. Ховалыг Серен Комбуйевна, 1938 ч., Кызыл
8. Ховалыг Чечек Хомустааровна, 1969 ч., Кызыл
9. Ховалыг Юрий Сергеевич, 1955 ч., Кызыл СТД
10. Донгак Любовь Боодаловна, 1955 ч., Кызыл
11. Саая Алдын-кыс Дартановна, 1964 ч., Сукпак суур
12. Ондар Татьяна Мөңге-Назыновна, 1951 ч., Кызыл
13. Сарыглар Алдын-оол Бораевич, 78 харлыг, Бора-Тайга
14. Сарыглар Чечек Алдын-ооловна, 57 харлыг, Кызыл
15. Куулар Оюмаа Хөөкүй-ооловна, 1961 ч., Чадаан
16. Монгуш Игорь Иванович, 42 харлыг, Кызыл
17. Тежит Елена Александровна, 1984 ч., Кызыл
18. Хуваа Кара Дуруковна, 88 харлыг, Балгазын суур.

ДОПЧУЗУ

1. Төөгүнүн арыннары	3
II-ги салгал – Ховалыг Чүлдүм оглу Оссур (Оскур)	4
«Ыяш – дазылдыг, кижиге – төрөлдиг»	6
«Кижиге чуртунга ынак, куш уязынга ынак»	12
«Чер шинчиге аттыг, кижиге шола аттыг»	15
III-кү салгал – Оскур чаңгының ажы-төлү	19
Оскур чаңгының улуг оглу – Ховалыг Самдан	19
Ийи дугаар оглу – Ховалыг Мөнгө-Назын Оскурович	27
Оскурнун кыстарының улуу – Ховалыг Чадаңмаа Оскуровна	46
Ховалыг Чыпсынмаа Оскуровна	53
Монгуш (Ховалыг) Алдын-кыс Оскуровна	69
Ховалыг Боодал Оскурович	74
Ховалыг Аякай Оскуровина	83
Ховалыг Хомустаар Оскурович	90
Хеймер кенни – Серен Комбуевна Ховалыг	98
Йөрээл сөс	105
Авторнун түңнел сөзү	107
Ажыглаан литература	108
Архив материалдары	108
Информаторларның даңзызы	108

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ УНИВЕРСИТЕДИ

ӨГБЕЛЕРИВИСКЕ ЙӨРЭЭЛ **Ховалыг аймактың төөгүзүндөн**

Ооржак, А.К. **ӨГБЕЛЕРИВИСКЕ ЙӨРЭЭЛ. Ховалыг аймактың төөгүзүндөн** / Редактору Л.С. Кара-оол. – Кызыл: «ПрофЛидер», 2024. – 110 ар.

Ооржак, А.К. **БЛАГОСЛОВЕНИЕ ПРЕДКАМ. Из истории рода ховалыг** / Редактор Л.С. Кара-оол. – Кызыл: изд-во «ПрофЛидер», 2024. – 110 с.

Рецензент: төөгү эртемнеринин доктору, доцент Е.В. Айыжы

Рецензент: доктор исторических наук, доцент Е.В. Айыжы

Технический редактор Евдокимова Л.Н.
Компьютерный дизайнер и верстка Сысонова О.В.
Подписано в печать 12.09.2024 г.
Формат 60х84/8 Усл. п.л. 13
Гарнитура Times New Roman
Заказ № 523
Тираж 50 экз.

Издательство «ПРОФЛИДЕР»
667011, г. Кызыл, ул. Бай-Хаакская, зд. 6/1 А
e-mail: tip-nyyak@yandex.ru

